3 1761 03369 3
D

МІЖ МОЛОТОМ а КОВАЛОМ

СПОМИНИ

DK
508
.8
D575
1923
c.1
ROBARTS

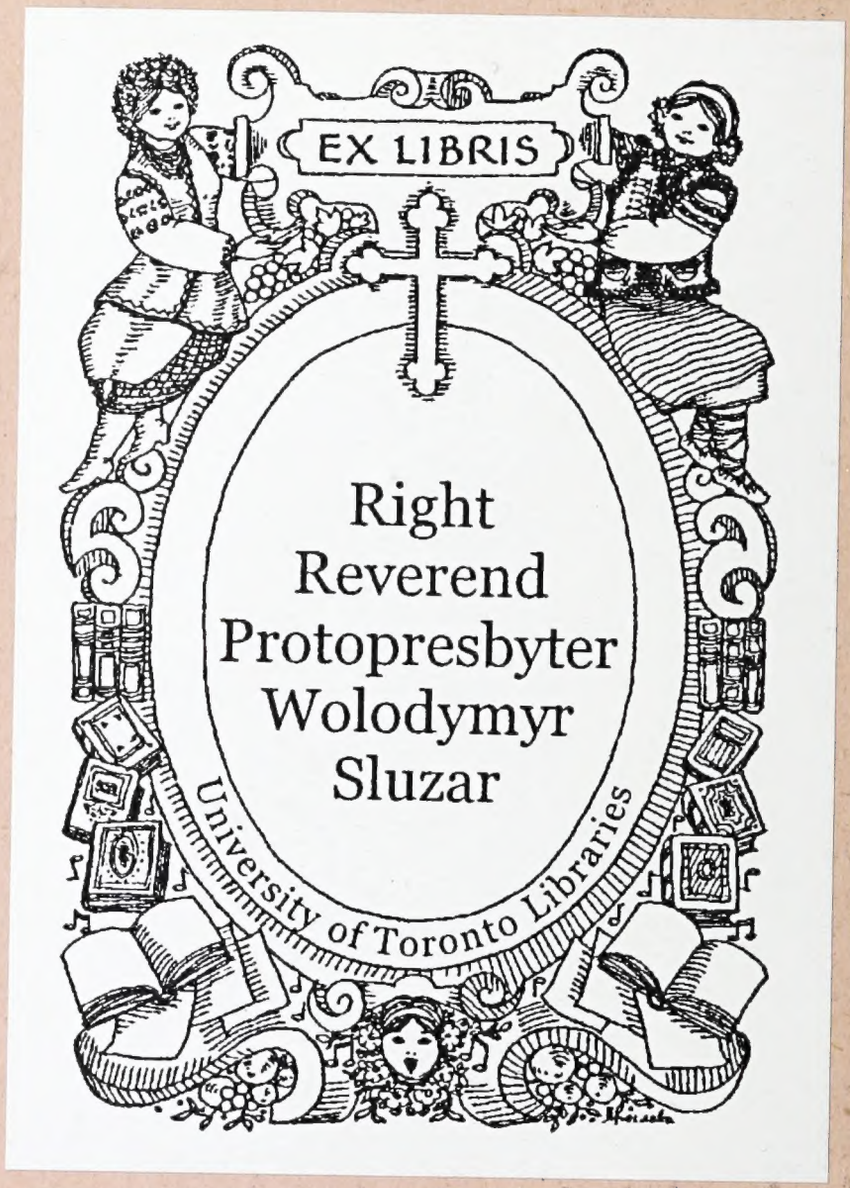
EX LIBRIS
Right
Reverend
Protopresbyter
Wolodymyr
Sluzar
University of Toronto Libraries

МІЖ МОЛОТОМ А КОВАЛОМ

(Причинки до історії Української Армії)

ЗМІСТ:

1. *Мирон Дольницький:* Над пропастю
2. *Ярослав Кузьмів:* Кінець кровавої епопеї
3. *Степан Божик:* З останніх днів У. Г. А.

ЛЬВІВ-КИЇВ
НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА »ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ«
1923

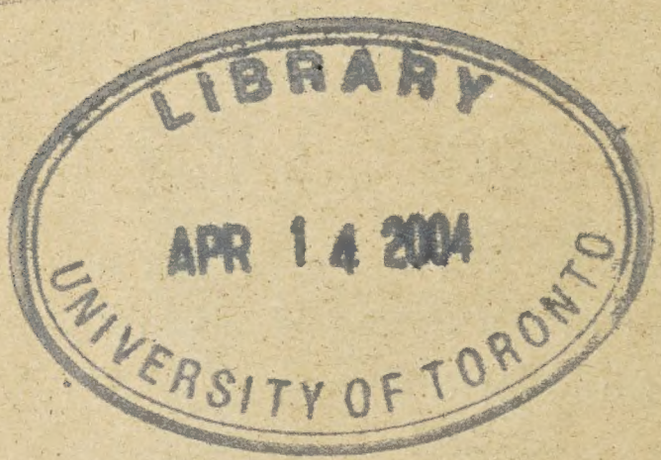

Друкарня ОО. Василіян. — 1923.

Чет. Мирон Дольницький

Над пропастю

(Причинки до історії У. Г. А. з часів безпосередно перед переходом на сторону армії Денікіна)

Присвячую Начальному Вождові У. Г. А.
Генерал-Четареві Миронові Тарнавському.

Між захованими в мене матерялами до історії Укр. Гал. Армії, головно з часу її побуту на Вел. Україні находиться дневник покійного поручника У. Г. А. Припхана Ілька, сотенного, а відтак курінного команданта 6. піхотного полку 3. (бережанської) бригади II. Укр. Гал. Корпусу. Дневник інтересний сим, що обіймає собою найбільше бурхливий і трагічний період історії У. Г. А., а саме бої з Денікіном і перехід У. Г. А. на сторону росийської добровольчої армії.

Записи сього померщого на тиф старшини, який цілу укр. війну перебув на фронті, отже з політикою, чи там з політиканством немав нічого спільного, кидають досить ярке світло на тогочасний настрій і життя фронту, а через те й на його моральну і боєву вартість. Деякі уступи сего дневника опубліковую, доповнюючи їх своїми замітками, які я поробив, коли працював при булаві 3-тої бригади. До сего змушує мене обставина, що за вчинки того саме часу У. Г. А. діждалася дуже болючого і важкого осуду в словах: »зрада« — »зрадники«, і то не лише з уст сих, які супроти сеї армії і її Батьківщини допустилися більшої — бо фактичної зради, але дуже часто й з уст цих, від яких надіялася вона зовсім чого іншого, а се з уст деяких галицьких Українців.

Ані сей дневник, ані мої доповнення не дадуть шановним читачам повного образу сеї страшної і болючої сторінки історії Укр. Гал. Армії. Зробить се основна історія, яка певно появиться. Я хочу подати лише сирий матерял до тодішного стану Армії так, як він представлявся кожному з нас на фронті, невтаємниченому в усі тайни висших команд, чи керманичів державної політики. Я бажавби доказати, що наша Армія своєю воєнною діяльністю при будові держави заслужила собі на се, щоби місто сих недоказаних ніким слів страшного обвинувачування, одержати в нагороду коли вже не слова пошани, то бодай слова належного їй признання. Я хочу доказати, що сі нечисленні, які остались з Армії, і сі десятки тисяч, що »їх трупів пси зїдали,« не повинні покутувати за чужі гріхи. Я бажавби причинитися до сего, щоби українське гро-

мадянство зрозуміло наші муки і терпіння і, віддаючи належну пошану пролитій крови й відданому життю, кликнуло словами авторки »Рідні Гості« С. Тобілевич: »Ґльорія віктіс!« (»Слава побідженим!«)

І хоч до віку покляли
Тверді ломати скали
Надії, мрії завели —
Конали... гинули... гнили...
А трупів пси зїдали...

(З вірша стрілецького поета).

Винятки з дневника пор. Припхана.

(Всі примітки автора М. Дольницького зазначено буквами: М. Д. — Оскільки приходити муть редакційні примітки, як такі виразно означуватимуться. — Прим. Ред.)

8. жовтня 1919

Знову зачинаю писати дневник. Кілька разів забирався до сего, та все кидав. А тепер чомусь у мене такий тяжкий настрій, така непонятна туга лягла на душі, що записуванням своїх тяжких думок і зловіщих якихось почувань хочу скинути з грудий сей невиносимий тягар...

Вже десятий місяць на фронті. Скілько горя прийшлось пережити за сей час! Воєнні невигоди і труди знищили моє здоровля, а моральні дісонанси озлобили душу. Волочусь тепер без усякої життєвої енергії, без волі, без надії на красшу будучність. Мов машина. Тяжке наше положення! Прогнані з Галичини, зачали на Україні похід на большевиків. З початку вдавалось, а тепер знова застрягло. Житомір відібрали большевики, Київ Денікін, а ми остались на куснику власної землі. Нема перед нами світляної точки, яка булаб ціллю наших діл та нагородою наших трудів. Коли скінчиться ця заверуха? Коли настане можливість зажити красшим життям? —

11. жовтня 1919

Наш курінь (І-ший курінь 6-тої бригади. Тоді пор. Припхан був сотенним командантом в сім курініі. — М. Д.) стягнули в запас. Кватируємо в селі Гришківцях біля Бердичева, на краю київської губернії. Київської! Гай, гай! А самого Київа немає у нас. Як додавала нам духа надія побачити Київ, у початках нашого побідного походу на Україну! Як мріяли ми погуляти в нашій, нами добутій столиці, в Золотоверхому Києві! Не пощастило. Прогнав Денікін зі самого міста. —

Гришківці гарне, богате село. Рівні, чисті вулиці. Біленькі хатки так прямо ховаються в великих, розкішних садах. Осінь. Буйні сади покрилися жовтою пеленою. Від місяця гарна по-

года. Ясні, погідні, теплі дні і білі місячні ночі. Селяни нарікають, що озимина не сходить, але ми — обідране, босе, Галицьке Військо вдячні небу за се, що гарною погодою заощадило нам богато нових трудів і невигод. —

Відпочиваємо. Нині водив сотню купати. Вчера до театру в Бердичів. Так стараємось як найліпше використати час відпочинку. В театрі йшла вчера драма: »Жидівка Вихрестка«. Грали добре. За те публика не дописує. Найбільше галицьких старшин і стрільців. Позатим, крім кількох підозрілої професії дівчат і в салдатських одягах мущин, красшої публики не було. А яка то інтеліґентна публика збиралась у росийськім драматичнім театрі в Житомірі. Так, так! Мужича ще українська мова. Стидаються її тут сі, що український хліб їдять. Російська культура придушила українску і чи вдасться нам визволити її від сего тягару? І за се йде боротьба.

Надходить вечір. Легкі сірі хмари закрили небо і якесь сиваве світло розлилось від них ув атмосфері. Спокій природи вспокоює й душу. Подальше від фронту не чути стрілянини тай за війну забуваєш Що робити з вечером? Світла нема, читати не можна, спати не хочеться, йти нікуди. А може збереться товариство в Бердичів у театр?!...

13. жовтня 1919

Постуденіло. На моїй кватирі так холодно, що цілий день сиджу в плащі. Кватира моя ніби »буржуйська,« хоч власник її фабричний робітник. (В Гришківцях мешкає богато робітників зі шкіряних та інших фабрик Бердичева. — М. Д.) Але до пролєтаряту зовсім себе не зачисляє, противно нарікає на большевиків і зраджує буржуйські привички. Дім провадиться на »висшій стопі:« обідають пізно, принимають з церемоніями і відповідно до уровення, говорять росийською мовою. Се може тому, що в них образована дочка-вчителька і в школах два сини. Як заговоримо про росийську літературу (зі мною говорять по українськи і то зовсім добре), то учителька каже: »наш Пушкін, наш Данченко, наш Ґлінка,« що якось дивно мені се чути. Видавалосяб мені природнійшим, якби сказала: »наш Котляревський, наш Шевченко, наш Франко.« Портрет Шевченка є навіть у столовій, але зате в моїй комнаті є великий портрет Петра Великого і Олександра Освободителя.

Прийшли нові часописі й брушури — »Стрілець« зі 7. X. і нова часопись, яку зачав видавати наш II. Корпус — »Полева Ґазета.« (Видавало Бюро Пропаґанди II. Гал. Корпусу. Редактором був покійний сот. Щуровський, учитель укр. ґімназії в Рогатині. — М. Д.) З »політики« не принесли нічого нового, а ми з такою цікавістю ждали.

14. жовтня 1919

Скінчився запас і ми прийшли на позицію змінити інший курінь.

16. жовтня 1919

Зайшли сподівані несподіванки. Ми приготовлялися до довшого побуту на занятих позиціях. Копали рови, землянки і обдротовувалися. З кількох сусідних сіл більше чим тиждень зганяли по 30—40 людий денно до окопів, возили дрова, дріт, рубали ліс... і все надаремно. Опускаємо виготовлені позиції, відходимо на інший фронт. І ми знова на дармо витратили тільки енергії.

Сумно на дворі. Густі сірі хмари низько повисли над землею. Холодний осінний вітер добирається до костий. Машеруємо широкою болотнистою дорогою. Скрізь пусто. Тільки де-не-де на обрію побачиш зариси якогось села, або деколи з почорнілої ниви підійметься стадо чорного гайвороння і зловіщо кракаючи перенесеться понад нашими головами.

Ведуть нас на Денікіна. І чи в кого з нас є ще яке завзяття, яка віра в побіду? Сунемося як марево... І коли конець сій Голгофті?!...

18. жовтня 1919

Йдемо дальше на полудне. Поганий і тяжкий наш похід. Після відбутих 32 верстов, приходимо вечером до означеної місцевості і нараз показується, що там нема для нас місця. Приходиться ждати годину-півтора серед пустого поля, серед непроглядно-темної ночі на острім холоднім вітрі. На щастя були близько зелізничого шляху, найшли біля нього кілька куп огорожі, призначеної на охорону шляху від снігових засипів, і без жалості палили се послідне »казьонное імущество,« що ще якось збереглося Ледво переночували, ведуть нас на стацію вагонувати. (Стація Голєндри. — М. Д.)

І знову показується, що для нас нема »гарнітуру.« Знову приходиться ждати на зимні. На око се дрібниці, але вони, неначе каплі води в скалі, видовбують поволі, але постійно в нащій душі зневіру в наше діло.

21. жовтня 1919

По великих трудах перевезли нас до Винниці і тут вивагонували. Кортіло поїхати до міста оглянути його, але не було часу. Успів тільки оглянути брудну, заболочену стацію та в книгарні біля неї купити кілька брошур і книжок. Відси пішли ми дальше на полудневий схід від Винниці. Кватеруємо в селі Комарово, Подільської губернії. Дивишся з далека — лісок, чи гайок, приходиш блисше — а то село велике, гарне, але тільки з верху, бо в середині хати бідні й нехарні. На 20

найшов ледви одну чисту, де примістився на кватирі, і то лиш тому чисту, бо господарі бездітні.

Темна ніч. Січе густий, осінний дощ. Селяни радіють ,а ми здрігаємося на думку, що знову прийдеться талапати на дощі та болоті.

23. жовтня 1919.

На фронті під Райгородком над Богом. Холодно так, що прямо встояти годі. Віє студений сибірський вітер. Ми підсунулися аж під містечко, але до нього не пішли. Зупинилися. Перестояли до вечера а наніч пішли назад.

Перед нами добровольча армія Денікіна. Який буде вислід сих боїв з ним? Коли натрапимо на серійозний опір, станемо? Чиж може бути інакше? Армія зле одіта й обута, без доповнень, без запілля, без найконечнійших санітарних уряджень, може вона хиба 11-тий вже місяць воювати і то що раз із новими ворогами?

Денікін!?... Мені здається, що наше відношення до нього таке: він являється оборонцем висшої, богатої кляси, а ми заступаємо інтереси народу. По його стороні зкацапщене духовенство, всякі чиновники старого режіму, в кінці частина селянства, яке, збагатівши війною й революцією, бажає собі »твердої влади,« щоби забезпечити собі набуте майно. А за нами? Горстка свідомої інтеліґенції, частина несвідомої маси селян, яка боїться, щоби Денікін землі не відібрав для панів... і висша справедливість. Тому бідні ми з такими союзниками!

24. жовтня 1919

Незамітно пролетів день. Мрачний, понурий, невеселий. Ще пів до третої рано закликали нас — сотенних командантів до курінної команди і тут прочитали нам довгий оперативний наказ. Читає курінний командант густе, машиною писане письмо, а я й думаю собі: А висохби мозочок той що се комбінував! Так приємно мені слухати його »диспозиції.«

Холодним, непривітним ранком рушили ми до містечка Райгородка, а звідти моя і ще одна сотня наступали на село Нижну Кропивну над Богом.

»Війна, не мама!« Підійшли під заслоною мраки аж під село. Тихо, ні стрілу. Під самим селом наткнулися на ворога і тут розгорівся тяжкий, цілоденний бій. (Тут поданий довгий, точний опис сего бою, що скінчився заняттям села нашими. — М. Д.)

Тяжко нам воювати з Денікінцями. Вони хоробра, добре вишколена армія, а ми — тифом подесятковані, нужденні недобитки. (Проти сих двох наших сотень стояли офіцирські леґії добровольчої армії. — М. Д.) Доживаємо мабуть послідної

фази нашого істнування. Завтра наступ, позавтра новий, за тиждень, місяць — таке саме. На душу налягла мов густа, холодна мрака, так як на долю України, за яку боремося.

25. жовтня 1919

Як сумно мені сьогодня! В завзятім бою над рікою я втратив з моєї сотні сімох людий. Знову полялася кров галицьких страдальців.

(Записки слідуючих днів приносять описи тяжких боїв над рікою Богом. Денікінці перейшли до протинаступу. Наші опустили село Н. Кропивну. I/6 курінь зовсім розбитий. Його стягнено з позиції в полковий запас і закватеровано в селі Мельниківцях, де була команда 3-тої бригади — М. Д.)

28. жовтня 1919

На кватирі в селі Мельниківцях. В хаті під дахом, в теплі. А вчера в сей час під густими, сірими хмарами, на чистім розлогім полі.

Трівога (алярм). Денікінці наступають на наше ліве крило. Ми вийшли зі села і заняли приготовані позиції. Темна ніч. А довга-довга, як життя нещасного чоловіка. Постелили собі в ямах гарні пшеничні снопи і так сидимо. Жаль здорового жовтого зерна. Ігі! А сих людий, — що прогнані зі своєї Батьківщини, вже далі рік скитаються по світі і кожної хвилі стають проти смерті, — не жаль?!...

Паде густий повільний, осінний дощ. Аж злостить людину своїм холодним спокоєм, з яким заливає землю...

Нині тут, а завтра?...

Та непевність що дня мене вбиває. Треба покінчити за всяку ціну, яка тільки лучиться (якої тільки зажадають — Ред.)

У мене вже сил недостає зносити сі труди, сю непевність про завтра. Як ся темна ніч, так нашу будуччину обкутала якась густа кирея, що на кілька годин наперед не можна нічого предвидіти. Треба вже раз із тим покінчити. Але як? Несміло виринають чутки, мовби то ми — Галичани, маємо замиритися з Денікіном. Чи се булаби правда? Так, так. Потапаючий і бритви хапається. Люди добрі робіть, що знаєте! Ратуйте сих, що ще ось тут марно не згинули. Україна буде їх іще колись потребувати, а ми самі тут нічого не вдіємо.

1. падолиста 1919

На фільварку Головацького сидить цілий наш курінь і обезпечується полевими сторожами, бо лінії нема ким обсадити. Один за другим відходять наші хлопці. Хорують, а другі, ще здорові, мов ждуть на свою чергу.

Зимно. Цілий вчерашний день падав сніг і білою скатертю застелив землю.

Я обняв команду куріня. Треба вважати, щоби не дати себе звести суєті міра сего, бож звісно, що »чини розвращають уми.«

Нині річниця нашої національної революції в Галичині. Річниця повстання нашої Армії. Рік національної війни. І як виглядаємо ми по сім році? Обідрані нуждарі, без надії на красше майбутнє, ряди наші тають, як сніг на весні, а місто помочі нові вороги підносяться.

2. падолиста 1919

На фронті спокій. Безкорисно, глупо якось пройшов день. Хиба такий хосен з нього, що близше до смерті. Зполудня прийшов приказ із бригади з диспозицією до відвороту. На хвилю мов темний, зловіщий бовдур стала перед нами незавидна наша доля. На думку тиснулися гострі питання: Кудиж сей відворот? Чи се вже послідний, аж до Румунії?

І пішла сумна сумна балачка. Вона тиснула нам сльози до очий, ми згадували час, коли то »снили райські сни,« ми сміялися то плакали над своїм горем. А вечером прийшла телєфонограма: »Застановити на фронті огонь і повідомити про се передні сторожі.«

Що се? — Застрягло в мозку і жадає пояснення. Нового клина вбили нам у голову. Не вжеж порозуміння з Денікіном, чи тільки коротке перемиря?

3. падолиста 1919

Не на жарт взялася зима. Мете снігом острий вітер. Потиснув легенькнй мороз. Рання зима — се ще одно горе більше для безталанної Укр. Гал. Армії. Стрільці масово хорують. Відходять до лічниць запілля і там має їх богато вмирати. Бідні, добрі хлопці! Зі сотні, що має 28 людий (!) Боєвого стану, нині знову чотирох відійшло до лічниці. Незавидна доля.

5. падолиста 1919

Відносини наші до Денікіна якісь неясні. Перемиря. Вчера прийшов я з курінем до села Бійовець. У команді бригади стрінув я давного команданта нашого куріня. (Пор. Гой, помер на тиф в земській лічниці в Печарі, брацлавського повіту, дня 2. січня 1920 р. і там похоронений. — М. Д.) Він запитав мене, який настрій у людий, та чи є можливість дальше воювати. Я розказав йому: в нас почування, наче ми вже погибаємо. Стрільці наші знесилені і перемучені, думають лиш одно, якби найскорше скінчилися їх муки. Поручник Гой розказував мені, що між нами а Денікіном ідуть переговори. У Жмеринці мали відбутися дуже важні наради, на яких були

присутні: Петлюра, Диктатор Петрушевич, та представники Галицької і Дієвої Армії. На сих нарадах, які мали дуже острий перебіг, зясовано докладно стан обох армій. На закінчення мав Петлюра сказати, що розвяже армію, а воюватиме лише повстанцями. Який був реальний вислід нарад не знати. Після того Н. К. УГА. вислала от. Омеляна Лисняка до Денікіна і він привіз услівя, на яких Денікін є готов заключити з нашими перемиря. Між услівями найголовнійші є: 1) У. Г. А. задержує свою автономію. 2) Денікін примістить її в полосі між Дністром а Чорним морем. 3) Не буде вживати її до війни з Петлюрою. 4) Дасть скоро повну санітарну підмогу.

Ся вістка заворушила нас усіх. Кождий поясняв її на свій лад. Деякі товариші бачили в тім зраду супроти Петлюри й нашої справи. Та ніхто з нас не знає, що булоби красше. А на питання, що робити далі, ми бачимо в перемирю наш одинокий ратунок.

Цілий день переходить на службових ділах. Вечером сиджу на кватирі і балакаю зі старою господинею, що пряде вовну і гарною українською мовою розказує про село, та про своє життя, то знов потішаю молоденьку невістку, що теж пряде і колише крикливого сина, та банує дуже за мужем. На днях забрали його до нашої Армії. Дивлюсь на її сльози, на її біду тай думаю: на що здадуться нам нові доповнення? Чи варта набирати нових рекрутів та гонити їх на добре вже звісні нам муки?

8. падолиста 1919

На фронті, (оскілько фронтом се можна назвати), спокій. Цілий курінь (Боєвий стан 82 людий). Дата винята з денних відомостий команди 6-того полка піхоти 7. XI. 1919. — М. Д. закватерований у селі, тільки на двох дорогах виставляє полеві сторожі. З Денікіном ідуть вже переговори, а баби вже говорять: »Україну розділять по полам і буде вже мир.« У наших висших командах має йти дуже інтензивна виміна думок, що до відносин до Денікіна. До нас доходять лише суперечні вісти. Між старшинами витворилися два табори. Одні стоять на становищі видержати до кінця й до останнього боронити наших девіз назависимості України. Якщо ворог сильнійший, він нас ізломить, але ми згинемо чесно і своєю геройською смертю докажемо, що ми чесно боронили свободи рідного краю. Противна група, група фронтовиків обстоювала своє становище такими аргументами: ми не маємо тільки сил, щоби проводити війну на всі сторони. Наша Армія гола, боса, змучена, проріджена пошестями; у нас немає найконечнійших воєнних средств. Годі нам марно пропадати на те, щоби остати

тільки історичним чинником. Нам треба реально глядіти на події і ратувати, що вдасться. Порозуміння з Денікіном се зі всього злого найменше зло. Се »віс майор,« якій ми мусимо піддатися. Впрочім Денікін — се ще не омега тутешнім ділам. Ріжниці наведених груп затираються на вістку, що й Петлюра післав свою місію до Денікіна. Стоїмо перед важними подіями. Нетерпеливо жду на їх розвязання.

11. падолиста 1919

Довгі ночі прямо замучують мене. Світла нема, лягати треба зі смерком, а вставати аж за дня. Так богато спати не можу. Обертаюся з боку на бік, нарікаю на безконечну довготу ночі та думаю про всіляке. Та ще і діла стають на перешкоді. Тільки положився вчера, а тут зачинають телєфоністи пробувати лінію: Гальо Коломия, гальо, чого вас так слабо чути — ану говоріть іще — ану жучіть, ваш жучок грає як муха в горшку,« і тим подібні спеціяльно телєфонічні заклики. Ще їх не розігнав, як вже приходить зі сотні письмо: Голошу, що цивільні вкрали перед пів годиною дві скринки муніції.« Се ще більше дратує мене. Як сміють цивільні красти від війська?! Га, трудно. Нема кому пильнувати. Поволі успокоююсь і зачинаю засипляти... Нараз: »Гальо Бережани...« знов будить мене, — »перенимайте депешу!« Я вже знову схвильований. Що нового? Жду з нетерпеливістю. Телєфоніст читає: »I/6. курінь має вислати старшинську лучбу до Фердинандівки, й розвідати ситуацію 10. бригади (I. У. Г. К.«)

Що се значить? Невжеж дальше війна і від сеї думки нараз мов чорна хмара затяглася над моєю головою, а тяжкий настрій огорнув мою душу. І як тут воювати далі? На дворі страшна непогода, холодно і мокро Вчасний сніг пускає. Густе перемішане зі снігом болото. Днем дощ під ніч мороз, такими прудами покрив землю, що кроку по ній зробити не можна. А відтак безупинні походи, бої засуджені заздалегідь на невдачу і богато інших трудів. А ми, що ще живими остались ледве волочимось. Як окружаюча темна ніч, так темною видалася мені наша доля.

Нараз знов заграв жучок. »Гальо, Бережани! Принимайте депешу!« Телєфоніст світить останки послідної свічки й пише: »Від сьогодня від 7. години рано починається перемиря між добровольчою, а нашою Армією, яке автоматично продовжається аж до відкликання. Команда 6. п. п. 10. XI. 1919., оп. ч. 1011/2.«

Як дим дівся кудись тяжкий настрій. Стало чомусь лекше і відраднійше. Темна, холодна ніч якось наче менше давила утомлені груди. Так! Не воювати нам більше! Мира за всяку

ціну! Відітхнути по трудах, які вже перевисшають нашу видержливість. І вже наче рівненькою, гладкою стежкою помчались весело легенькі гадки. Здавалося, що й ясні теплі лучі сонця огрівають сю стежку, і ніби чути десь далеко дзвінкий спів птичок. Хотілося щось веселого розказувати, а навіть сміятися бажалось! Як змучила нас ся війна!

Коло полудня дістаю приказ із команди бригади прибути до неї, а відси до Команди Корпусу — до Немирова. Мають відбутися якісь сходини висших старшин, до яких химерна доля й мене на момент загнала.

Сів на коня й їду. Якась бішена цікавість гонить мене вперед. Аби не спізнитись! Щож важного там буде. Вже смерком приїхав до Немирова й не спізнився. Заходжу до Команди II. У. Г. К. до габінету команданта полк. Вольфа. Зголосився і сідаю в кутку, бо виджу, що попав між начальство. В маленькій, чистій, елєктрично освітленій кімнаті сидить за столом застеленим мапою, почерканою синіми й червоними олівцями, полк. Вольф, а біля нього стоїть от. Льонер, начальник його булави. Півкругом сидять команданти трох бригад (от. Кніттель, кмдт. 3. бригади, от. Шашкевич, кмдт. 4. бриг. і підполк. Бізанц, кмд. 7. бриг. — М. Д.) зі своїми начальниками булав, команданти полків і нас двох курінних.

Сходини скликано тому, що Команда Корпусу одержала від Начальної депешу, яка її дуже збентежила. Депеша була того змісту: »Генерал Тарнавський (тодішний начальний вожд У. Г. А. — М. Д.) арештований за переступлення даних йому повновластий при веденню переговорів із Денікіном. Арештування відбулося на приказ Петлюри за порозумінням із Др. Петрушевичом.«

По причитанню депеші полк. Вольф пояснив, що Команда Корпусу не знає як пояснити собі сей переворот, тому скликано висших комендантів, щоби почути їх думку в сій справі. По докладній інтерпретації депеші, в якій розбиралось кожне її слово і всі можливі евентуальності прим.: чому нема згадки про полк. Шаменека, начальника булави Н. К. У. Г. А., що теж мусів бути арештований — яку повновласть мав генерал Тарнавський і чи справді її переступив, які услівя підписаного договору і таке інше, попросив полк. Вольф, щоби кожний з присутних по черзі забирав у сій справі голос. Вирішено вислати делєгацію, зложену з одного отамана, одного сотника й одного поручника до Н. К. У. Г. А. і до Диктатора за поясненнями того важного факту. Депутація мала виїхати слідуючого дня. На сім сходини скінчилися.

17. падолиста 1919

Сидимо далі на старім місці. Війна нібито скінчилася. Курінь закватированый по хатах. Навезли дров і гріються збіджені Галичани коло чужих огнищ, а думкою певно до своїх повертають.

Нічого незвісно, що буде далі. Від висшого начальства не приходять ніякі вказівки. Настала мертва тишина. Кружляють тільки химерні вісті, що селяни за се, що ми не воюємо з Денікіном, на нас озлоблені, а по околичних селах крутяться агітатору постанчого отамана Волинця, і підбурюють проти нас населення. Та приготовляють повстання. Мені чомусь се байдуже. Повстання проти нас не боюся, в нього не вірю. Селяни добре розуміють наше положення. Сталося се, що мусіло статись, а чого наші політики не вміли предвидіти, бо не можна було лише Галицькою Армію і Поляків із Галичини прогнати й большевиків із України, а тепер іще й Денікіна побити. Ми гонила як пси. Пересувалися з фронту на фронт, якби не знати яка армія. Забували наші проводирі, що розпоряджують лише горткою Галичан, що не мають добре заосмотреного запілля, що не мають воєнних средств, та ніякого союзника. І довоювалися ми. Поляки вже в Старо-Константинові й Полоннім, у Бердичеві большевики а Денікін пішов на Жмеринку. Ми осталися без території.

Хоч байдужа мені будучність, то все таке жаль пролитої крови та сих надлюдських терпінь, які наша Армія за рік свого істнування перебула. І мало-б се все бути даремним? Ходжу з угла в угол і так успокоюю розбурхану душу.

Того самого дня вечером

Ми перехопили таку депешу, що її Корпус надав Бригадам: »16. XI. 1919. р. виїхав пан Диктатор під охороною двох курінів і одної батерії з Камінця Подільського, який 17. XI. 1919 р. заняли Поляки.«

Сумно аж трагічно.

Мені привиджується, як загрижений, засумований Диктатор опускає місто під охороною своїх земляків.

І куди тепер йому йти, куди удатися, коли ціла Україна занята чужими людьми? Мабудь ні один нарід не пережив у великій війні такої трагедії! Війна програна, а вертати нікуди. В дома жде наруга, а то може й кара, що волі захотів добувати відвічний раб...

21. падолиста 1919

Війна з Денікіном закінчена. 18. с. м. підписано договір на невідомих нам іще услівях.

Скінчилась велика кампанія Галицької Української Армії та не так, як сього бажалося. Заатакована послідним і найлютійшим ворогом пошестю, мусіла залишити якенебудь дальше ділання і приневолена була замиритись із Денікіном. Кажуть, що маємо прийти у призначений нам район на відпочинок. Відпочивати на се, щоби пізнійше знов узятись до війни? Вести останки сього, чого не добили Поляки, большевики і Денікін, чого не змела невблагана пошесть — вести на нову війну? Теперішнє покоління галицьких Українців дало аж надто доказів, що воно хоче свободи, але не може її власними силами здобути. Воно вже так много надлюдських мук перенесло, що вповні заслугує вже на цілковитий спочинок і на поворот до рідних, свобідних хат.

23. падолиста 1919

Неділя. Кругом тишина, спокій. На дворі тепло. Деколи крізь рідкі хмари пробивається сонце й огріває замерзлу землю. Я вернув із обіду від полкового, який задержав курінних після старшинського збору цілого полку. Збір старшин був скликаний на се, щоби проголосити нам услівя договору з добровольчою армію. Галицька Армія переходить у розпорядження командуючого оружними силами південної Росії. Се найголовнійша точка. Інші точки застерігають цілість і автономію Армії і відношення нашого Уряду до неї. Ми вислухали спокійно, всі мов води в рот набрали.

Вчера прийшли радіо-вісті, що червоні війська відбили Курськ та розбили Колчака й Юденіча. Святкують побіду над Денікіном. Дійсно якась недоля нас переслідує.

26. падолиста 1919

...Рано їздили всї старшини до полку представитися новому комендантові бригади от. Кучері. Молодий отаман приїхав із Відня, думав найти собі красшу долю в нас. Не знав, що ми самі такі збіджені, збаламучені, що з непевністю дивимося в будучність...

30. падолиста 1919

Пройшла неділя. Потепліло так, що земля розмерзлась і з болота вилізти годі. Ясні лучі сонця виманили мене з хати. Пішов у село. Відвідав школу де лежать хорі 2-гої сотні. Нужденний вид. На соломі попід стіну лежать змарнілі, виснажені недугою наші стрільці. Бліді, витягнені лиця, тільки очі блестяться лихорадочним блеском. Із розхрістаними, брудними сорочками, в подертій одежі, прикриті подертими плащами. Не міг довго дивитися на се горе. Заглянув до передсінка, де лежали на соломі два трупи прикриті лахміттям. Не стало

відваги підняти заслону й поглянути в мертві лиця. Відвідав іще свого чуру, що вже піднявся і пор. Печарського, якого горячка також від довшого часу прикувала до ліжка.

Показався синій лазур неба, стало веселійше і відраднійше.

1. грудня 1919

... Поїхав до команди полку на старшинські збори. Що за погань на дворі. Мрака, болото коневі по коліна. Прикра погода й тяжкий настрій душі злилися в одну гармонію.

На зборах прочитали нам довірочні вказівки Н. К. У. Г. А. як провадити в теперішнім часі пропаганду, щоби населення не думало про нас, як про зрадників української ідеї. З тих вказівок виходить ясно, що ми й надалі обстоюємо ідею загальної української державности. Вказівки забороняють між іншим чимнебудь обиджати Петлюру й Директорію.

Приїхав на кватиру. Нове горе. Мужик, що мав відіслати дошки на домовину для помершого стрільця, не зробив сього. Ждав аж заплачу. Я закликав його до себе. Стоїть при своїм, а гроший на домовину нема. Я розлютився, став кричати, але й се не помогло і поки не заплатив йому 2000 гривень, з місця не рушився. Відтак стала мене боліти голова. Ні на похорон наших двох стрільців не ходив, ні не читав, тільки нудив світом.

2. грудня 1919

Дні стають мені невиносимими. Цілий день із хати не рухаюсь.

7. грудня 1919

Я хорий. Болить голова. Деколи, головно під вечір, ноги так слабнуть, що ходити не можу. Мушу лежати. На дворі мрака, болото, погань..

Цею запискою, в якій вже слідно змінений почерк письма, кінчиться дневник. Під ним чиясь рука дописала: Дня 3. січня 1920 помер у земській лічниці в Печарі (брацлавського повіту).

Дневник зачинається 8. жовтня 1919 р. Тодішне положення на українському фронті представлялося слідуючо: По переломанню першого сильнійшого опору большевиків під Проскуровом і Старо-Константиновом, та під Жмеринкою й на шляху Жмеринка-Одеса, У. Г. А. в злуці з далеко слабшою, що до боєвого стану, Дієвою Армією, знайшлася ось в якій ситуації: П. У. Г. К. із Корпусом СС-ів Коновальця по заняттю Житоміра осягнув лінію безпосередно перед залізничим шляхом Новгород Волинський-Коростень-Київ, а І. і ІІІ. У. Г. К. із рештою Дієвої Армії гнали большевиків на Київ. Рівночасно здовж лівого, а опісля і правого берега Дніпра посувалося

ліве крило армії Денікіна. II. У. Г. К. (3., 4. і 7. бригади), що разом із корпусом СС-ів творив армейську групу полк. Вольфа, командантa II. У. Г. К. які разом із дивізіями Дієвої Армії творили другу армейську групу ген. Кравса, командантa III. У. Г. К., заняли Київ. Воєнне щастя було тоді безперечно по нашій стороні. Та трівало воно коротко. Армія Денікіна, місто використати тяжке воєнне положення большевиків і йти далі вздовж лівого берегу Дніпра, переходить Дніпро, входить своїми частинами до Київа, витворює тяжке положення групи Кравса і змушує її до відвороту з Київа. Се використовують большевики.

Не чуючи вже за собою натиску в районі Дніпра, збирають свої, розбиті під Київом, війська і більшу їх часть пересувають під Коростень. Там новоприбувші большевицькі сили рішають про вислід довгих і тяжких боїв. Розбивають Корпус СС-ів і часть II. У. Г. К., та змушують цілу групу Вольфа до відвороту. Відворот відбувся зовсім пляново серед тяжкох боїв на такі позиції, де можнаб було осягнути злуку з групою Кравса, що відступала тоді в район Фастова й Попельні.

II. У. Г. К. по кількох днях завзятих боїв покидає Житомір і відходить на лінію: Троянів-Кодня-Тулин (на північ від Бердичева), де осягає безпосередну злуку з I. Корпусом СС-ів, що в довгих боях стратив стрілецтво й не представляв уже собою на сей час ніякої боєвої вартості, переходить в район Полонне-Миропіль, де переймає охорону залізничого шляху Шепетівка-Полонне-Бердичів із ціллю доповнення свого стану.

Отсе коротко представлені події, які випереджують час першої записки дневника. В моменті першої записки II. У. Г. К. стоїть безпосередно на північ від Бердичева на лінії сіл: Чуднів-Пятки-Райки-Рея-Слободище-Червона. Команда Корпусу в Бердичеві, а з ним постійно одна бригада в запасі. 3. бригада (бережанська), як найсильнійша під сей час і найбільше боєздатна, цілий час на позиції. Команда бригади з підвідділами в селі Грушівці. Лічниця бригади в Бердичеві, як відсильна точка II. У. Г. К. Тяжкі обози й харчеві склади, розташовані по селах на півдні й південному сході від Бердичева. Ситуація на фронті така: Обсаду лінії творять 5. і 6. полки піхоти разом із батеріями 3. гарматнього полка й тяжкими батеріями, панцирними поїздами, та панцирними автами II. У. Г. К. Один курінь усе в запасі при команді бригади. Боротьба позиційна. Позиції вибудовані й обсновані дротом. Ворожий рух слабий. Від часу до часу тільки перестрілка артилєрії та броневиків. Наші висилають стежі глибоко в передпілля, та роблять малі випади, і в сей спосіб непокоять ворога, та забезпечують собі скріплювання позицій. На ліво

сильна охорона крила, яке впрочім висить зовсім у воздусі, бо з Корпусом СС-ів держиться злуку лише далекими кінними стежами! На право злука з повстанчою групою Патенка, яку змінила IV. (золочівська бригада). (Патенківці опісля розлетілися).

Хоч фронт був усталений і на вигляд доволі сильний, то внутрішнє положення частин було вже тоді лихе й давало причину до всяких побоювань. Тяжкі і кровавi попередні бої, довгі походи, а тепер тяжка служба на фронті, були причиною великого перетомлення людий. Часті дощі й холодна пора, при дуже лихому заосмотренню в одіж і взуття, спричинювали застрашуючий відплив стрілецтва і старшин до лічниць на простуду, поворотний і висипний тиф. У слід за сим зменшувалися і стани частин. Команди бригад робили про се дуже точні доклади до Команди Корпусу, але успіху не було й не могло бути ніякого.. Були вправді заповіджені в тому часі доповнення частин новобранцями зі запільних околиць, але вони зовсім не дописали. Н. пр. із Полонного вийшов до 3. бригади транспорт новобранців т. зв. »здєшних« (так називали наші люди Придніпрянців. — М. Д.) в числі 160 людий, до бригади прийшло їх 68, а по кількох днях остало з них лише 20. Решта розійшлася домів. Команда Корпусу не оглядалася на ріжні, в сьому напрямі видавані, мобілізаційні зарядження правительства У. Н. Р., які звичайно зачиналися від: »пропоную вступати — прохаю вступати« і т. д., але зарядила мобілізацію в прифронтовій полосі своїх частин у рішучий і чисто військовий спосіб. Вислід показався дійсно чисельно знаменитим. У районі 3. бригади таки самі прифронтові частини перевели мобілізацію дуже енергічно так, що стан бригади за кілька днів збільшився о 730 людий. Щоби Шановним Читачам дати зразок, як енергічно переводжено сю мобілізацію, наведу такий правдивий факт: комендант II. 6. куріня енергічний і звісний уже з особистої відваги пор. Любомир Макарушка, мав між іншим перевести мобілізацію в селі Слободище. Те село, що вже тоді було обсаджене ворогом, лежало дві верстви перед нашими позиціями. Стежі донесли, що в селі Слободищу, в якому большевики також зарядили мобілізацію, ворожа обсада не дуже сильна, Поручник Макарушка не хотів утратити сього доброго джерела доповнення свого куріня. — (Село Слободище було велике і в ньому ще ніхто не переводив мобілізації; навіть системою прохання й пропонування).. По короткому артилєрійському підготуванню, перевів на власну руку енергічний і добре обдуманий наступ на село. За одним розмахом усунув ворожі застави, а впавши зі своїм курінем до села, прогнав ворожу обсаду

й перевів у селі мобілізацію. Вертаюча назад на свої позиції, вів зі собою більше чим 100 новобранців. За се поручник Макарушка та його курінь дістали похвалу від Н. К. У. Г. А., — яку проголошено і в приказі команди Корпусу.

Та з сих усіх новобранців не було багато користи. З них можна було лише деяких ужити сейчас до служби на позиції. Більшість була невишколена, а вишколювати не було часу й відповідних установ.. Утворено вправді вишколи в обсягу самих бригад і полків, але вишколи сі не могли відповісти як слід свойому завданню, бож усякий, навіть нефаховець, знає, що новобранця треба вишколювати в спокійних, нормальних відносинах, а не безпосередно за фронтом. Користь із новобранців була лише ся, що ними заповнювано дуже вже проріджені пошестями нефронтові частини бригади, та ужівано до будови окопів, які вже вкоротці викінчено на зразок старих армій, глибокі рови, получені зі собою опірні точки, скорострільні гнізда, та землянки на мешкання. Місцями три ряди дротяних перегород так, що коли на фронт приїхав корпусний комендант зі своїм начальником булави от. Льонером, то сей послідний прямо здивований, сказав: »Їй Богу, як над Сочею!«.

Наші стрільці при помочі новобранців і саперних відділів, та цивільного населення, працювали день і ніч. Загально говорилося, що ми будемо тут зимувати. Ніхто не міг і подумати, що в пізні осінні місяці прийдеться обезсиленій У. Г. А. звести ще такі тяжкі бої, пережити найтясшу й найбільше болючу сторінку своєї історії.

Вже кілька днів по сім, як ми заняли сі позиції й приготовляли їх до сильної оборони, а може навіть до зимування, загальне положення ставало що-раз-то більше неясним. Зі звідомлень І. й ІІІ. У. Г. К. подаваних Н. К. У. Г. А., довідалися ми, що часть І., та цілий ІІІ. У. Г. К. стоять уже в боях із частинами Денікіна, який поставив проти них свої головні сили. Перші звідомлення з боїв були гарні. ІІІ. У. Г. К. не тільки, що не відступав, але праве його крило разом із бригадою У. С. С. і Дієвою Армією У. Н. Р. розбило навіть деякі відділи добровольчої армії і в районі на півдні від Брацлава пішли вперед. Та згодом ситуація погіршилася. Напір ворога ставав що-раз-то сильнійший, бої що-раз-то завзятійші, а в нас ходили уперті чутки, що й ІІ. Корпус кинуть на денікінський фронт.

Політична ситуація була теж дуже неясна й про неї ходили ріжні сплетні, а офіціяльного звідомлення не було ще ніякого. Лише від часу до часу потішала нас Команда Корпусу ріжними »радіо-телєґрамами«, редаґованими мабуть Булавою Головного Отамана, в роді таких, як се, що Рада Пя-

тьох має вирішити судьбу Галичини в нашу користь, що Антанта визнала Україну з її Правительством, що румунський корпус іде проти Денікіна, що з Італії йдуть наші полонені і т. п. Говорилося також про се, що непорозуміння між диктатурою а правительством У. Н. Р., про яке ми знали, усунено, й що »в сей рішаючий мент« прийде до утворення одного спільного правительства. Сі всі вісти не дуже промовляли до нашого переконання а особливо ся — про Східну Галичину. Ми знали ще одно, а саме, що якраз тепер кінчиться речинець розєму з Поляками, що його заключив був Петлюра по нашому переході через Збруч, і що на днях має відбутися його продовження, та ревізія а зглядно усталення нової демаркаційної лінії.

До Команди II. У. Г. К. приїхав був у тім часі Диктатор на перегляд військ. Диктатор мав приїхати і до бригад на фронт. Ми приготовилися на се приняття. Ми тішилися, що вдасться нам побачити межи собою нашого найвисшого Вожда, керманича, та голову нашої Держави. Ми надіялися поговорити з ним, як із батьком. А мали ми з ним про що говорити. Богато, богато! Про все, що нас боліло, а сих болів зібралося було вже тоді повно. Вже тоді чаша терпінь У. Г. А. сповнялася у щерть. Ми бажали звернути Диктаторові наглядну увагу, щоби старався недопустити до цілковитого сповнення її. Ми надіялися дізнатися від нього чогось позитивного. Та сталося інакше. Диктатор відбув лише перегляд 10. бригади в Бердичеві, а на фронт до нас і до інших бригад, на жаль, не мав часу приїхати, бо його відкликано телєфонічно з огляду на важні політичні події. Що се за події були, ми догадувалися. Новий розєм із Поляками з рамені уряду Петлюри й важне стратегічне положення на денікінському фронті. Не діждалися ми побачити між собою Диктатора й більше його в нас уже не виділи. Та ми все вірили, що він про нас дбає, нами журиться, а се, що самі важні політичні справи його від нас відкликали, збивало нас навіть у гордість. От бачите, мовляв, сей чоловік не має навіть часу відвідати своєї армії, тої основи своєї державної політики, основи своєї диктатури. І всі свої болі, се наочне представлення нашої незавидної долі, нашої нужди, заховали ми в собі. Ми ще раз затиснули зуби, наставили грудь і спокійно вижидали дальших подій. Миж військо, миж армія і то національна, яка твердо стоїть на сторожі святих прав народу, будує незалежність держави, а для таких високих ідеалів, ми перенесемо ще і сі а може й тяжші труди і терпіння. Хай лише сі, в чиї руки нарід зложив судьбу будови держави й її армії, не забувають ні на хвильку, що кождий крок на політичній арені вони мусять

підперти сильною армією. І ми спокійно гляділи далі в будучність. Та недовго прийшлося нам ждати на зміну. Новий розєм правительства У. Н. Р. з Поляками був довершений і демаркаційна лінія мала посунутися ще далі на схід, а вісті з денекінського фронту були погані.

Добровольча армія перейшла в рішаючий наступ. Часті І-го й цілий ІІІ. Корпус потерпіли значне пораження, а деякі бригади, як 14, були навіть розбиті ІІ. У. Г. К. дістав приказ відійти на денікінський фронт, який тоді стояв на схід від Липівця, на залізничому шляху Козятин-Христинівка й над Богом у районі Брацлава. На большевицькому фронті мали остатися лиш обсерваційні стежі й міліція в Бердичеві, та броневик.

16. жовтня почався наш похід у новий район, на новий фронт, проти нового ворога.

І знов один ворог більше. Не цілий рік, а вже третий. А що з тамтими? Чи вже побиті, чи ми з ними замирилися? Чи фінал сього походу буде такий самий, як попередних? Спершу будемо йти вперед, тратити людий й сили, а в рішаючому моменті обезсилені, без доповнень і муніції будемо мусіти знов відступати. Але кудиж тепер віпступати? На заході Поляки вже за Проскуровом, на півночі большевики, на півдні Дністер, а там Румуни. Се вже здається останні наші змагання. Тут здається прийдеться Галицькій Армії найти свій гріб. Такі думки зроджувалися в кожного з нас на першу вістку про недалекі бої з Денікіном. Відповіді на них, ні успокоєння не міг найти ніхто! Коби хоч хто з керманичів народу, або й самий тутешній народ хоч одним словом був відізвався до нас, додав сили, підбадьорив, розвеселив. Чи дійсно сьому народові, за якого свободу вже рік бється і скитається У. Г. А. така байдужа свобода й святі змагання? І ми знов у розпуці затискали зуби, нишком зітхали й ішли, куди мали приказ. Годі роздумувати й плакати. Миж борці за волю! Ми на вагу найкрасших ідеалів кинули труди своїх молодих днів і неспаних ночий, та мусимо бути готові кинути теж на сю вагу наше здоровля й життя, яке нам припадок іще дарував. Може колись чейже ті труди, та кров найдуть нагороду коли вже не в неумолимому вирокові історії, то бодай таки в серцях самого народу. Та чи бодай хто згадає коли про нас? Чи колись, коли народ стане вільним, або коли шкура його буде злазити від тяжкого ярма неволі, діти наші пригадають собі, що там на широких степах України, серед могил лицарів минулого, кровю, та життям їх батьків творилася нова доба історії? Коли се пишу на думку приходить мені страшні слова Д-ра Осипа Назарука, які він колись сказав у своїй книжці

»Слідами Українських Січових Стрільців« про нас Українців: »ми не історична нація... ми вміємо робити історію, але не вміємо зберігати її для дальших поколінь.« Тепер уже можна запримітити нераз у нас мале зацікавлення історією нашої Армії, але богато ціктвиться нею остільки, оскільки мав когось »зі своїх« у ній. А впрочім? Впрочім ми не доросли ще до повної самостійності, — мовляв — де нам бідним до армії!

Се вся потіха й розрада, яку ми мали йдучи проти нового ворога, йдучи на нові терпіння і муки, йдучи на певнійшу, чим коли небудь смерть. Деякі з нас мов собі на розраду говорили: »ми колись ще із ними почислимося,« Та се слово: »з ними« не мало ніякого означеного змісту, оставало все тою незвісною, під яку можна було підставити всяку яку хто хотів вартість! Тож одні підставляли під неї Поляків і Антанту, інші Петлюру й його правительство, а ще інші Придніпрянців, або Галичан, а деякі українську інтеліґенцію. Та й сі погрози були малою розрадою. Нам усім мусів вистарчити приказ: »до бою з новим ворогом.« І дійсно він вистарчав, бо вже перші бої проявили в нашій Армії того самого воєнного духа, про якого можна було вже богато-богато розказувати.

По кількадневних, тяжких, та форсовних походах II. У. Г. К. перейшов у район Брацлава здовж Буга попри місточко Райгородок, де на ліво мав злуку з кінною бригадою сотника Шепаровича, а на право з ґрупою от. Шльосера (8. й 11. бриг.) Команда Корпусу осіла в Немирові, маленькому місточку брацлавського повіту, кільканацять кільометрів за фронтом. Головним завданням II. Корпусу було перефорсувати Бог і разом із III. Корпусом, та частинами Дієвої Армії У. Н. Р., які стояли далі на півдні (в районі Тульчина), зіпхнути ворога як нальше на схід, згл. південний схід. Які були дальші пляни Головного Командування, годі мені сказати. Нам усім здавалося, що ходило головно о тимчасове бодай звільнення як найбільше території, бо годі припускати, аби Н. К. Г. А., знаючи добре стан Армії, могла думати про ширші стратеґічні пляни. Лаїки-загорільці говорили також, що одною із цілий є Одеса (вже не Київ), але се при тому складі обставин оставало, здається мені, лише думкою сих загорільців, або мрією смішних у своїх плянах стратеґіків Дієвої Армії (подібно, як тоді, коли Дієва Армія разом із польською була в відвороті перед большевиками, штаб начальника запілля Дієвої Армії в Новій Ушиці обдумав плян розміщення етапних установ на шляху Вапнярка-Одеса).

Сейчас по приході II. Корпусу цілий наш фронт пішов у наступ. Наступ удався. Ініціятива перейшла в наші руки. VII. бригада перейшла Бог і заняла Брацлав, злучилася з го-

ловною силою групи от. Шльосера й мала повести наступ далі в східному напрямку здовж правого берега Бога, облекшуючи в сей спосіб перехід через ріку групі от. Кнітля (2. 3. 4. й 10 бриг.), яка стояла в тяжких боях під Семенками, Райгородком, й Нижною Кропивною. Бої сеї групи були дуже завзяті й усе без рішаючого висліду. Денікінці то відступали, то знов ішли до протинаступу, кидаючи тут свої найкрасші сили, між іншими цілі старшинські сотні й кінноту. Бої доходили до великої завзятості й кінчилися великими втратами по обох сторонах. Та все таки успіх був по нашому боці, бо група Кнітля зближалася до Бога. Се одначе не тревало довго. Денікінці з новими силами пішли до загального наступу. Насамперед розбили головні сили Дієвої Армії У. Н. Р... опісля виперли за Бог на давні позиції VII. бригаду й відкинули назад групу от. Кнітля. Та найбільше небезпечним було се, що Денікінці відпирали все далі й далі на захід, згл. північний захід Дієву Армію а з нею бригаду У. С. С., що тоді була в звязку з Дієвою Армією. Через те праве крило У. Г. А. висіло в воздусі. Грозила отже небезпека окруження. Так само й на І. У. Г. К. у напрямі на Дашів-Липовець ішов сильний ворожий удар і І. У. Г. К. начав відступати. Ми стояли знов перед загальним відворотом. Сталося те, чого ми надіялися. Спершу успіх а опісля не лише силою, вимушений відворот. Кажу: не лише силою, бо головну ролю відіграли тепер іще інші обставини, а головно внутрішний стан нашої Армії.

Були перші дні падолиста. Від кількох днів падав дощ, земля розмокла так, що на чорноземних надбожанських полях і дорогах було тяжко крок зробити. Дні були зимні, а ранками бралися вже добрі приморозки. Відтак зачав падати сніг і зима зачалася на добре. По безмежних полях Поділля гуляли сильні степові вітри. Серед такої негоди прийшлося нам вести сі тяжкі бої. А Армія представляла тоді під кожним оглядом страшний образ. Гола й боса. Великий відсоток не мав зовсім плащів. Було богато таких, що мали подерті плащі, або кожухи, але не мали блюзок, або штанів, а були й такі, що ходили прямо в підштанках. Із біллям було ще гірше. Богато не мало зовсім білля, а хто мав дві парі, сей належав до вибраних судьбою. Про них офіціяльно нічого не знялося, бо сі, що не мали жадного білля булиби певно їм відібрали. А вже найгірше було зі взуттям. Для ілюстрації досить навести факт, що в 3. бригаді, в 6. піхотному полку було 86 стрільців, які не мали зовсім черевиків, а понад 60 такі подерті, що по кількох днях і сі остали без узуття. (Зі звіту Команди 6. п. п. з 25/10. 1919. — М. Д). Стрільці, що не мали взуття сиділи при обозі, а через се, ослаблювалася боєздатність частин бри-

гади. А про такі річі, як шатро, або накривала, то й мови не було. Були случаї, що деякі найкрасші й найсправнійші фронтові старшини не маючи черевиків зголошувалися при звіті, що з сих причин не можуть повнити служби. Можна було серед таких обставин вимагати від нашої Армії — воєнного духа? А се вже рік цілий тягнеться, ся безконечна нужда. Міг той стрілець голий, босий, серед дощу, снігу, та непогоди лежати в окопах, або цілу ніч стояти на заставі? Міг комендант спокійно жадати від нього сліпого сповнення обовязку? Міг він глядіти на сі страшні муки своїх стрільців, які приходили до нього, і може не знаючи добре загального положення цілої Армії говорили: »Ми присягали Україні й цілий рік уже терпимо, та не хочемо покидати своїх рядів, але серед таких обставин, ми вже не можемо далі битися, хиба прийдеться втікати.« (Слова стрілецької депутації 6 п. п. до команданта групи — М. Д.) А яку відповідь, яку раду міг дати на се комендант? Успокоювання і пусті обіцянки не могли вже нічого помочи, а заклики до видержання відбивалися страшною іронією в серцях тих героїв нуждарів. І треба було справді самовідреченння й самопожертвування, що наші стрільці терпіли а не дезертирували. Та мимо сього наші ряди з дня на день у застрашаючий спосіб проріджувалися. Поворотний й висипний тиф шаліли вже на добре. Крім сього показалися ріжні обяви простуди. А поле до попису для всяких недуг було прямо ідеальне. Відхід старшин і стрільців із тих причин я найкрасше зілюструю на числах. Група от. Кнітля в день обсади фронту, то є 23. жовтня мала 2386 боєвого стану, а по 7 днях 624, при чому треба зазначити, що втрати в боях були супроти загального убутку мінімальні, бо виносили ледви 5—6%, решту зїла пошесть.

Ворог тимчасом наступав далі зі збільшеною ще енергією. Дієва Армія і бригада У. С. С. була вже в відвороті далеко на північний захід у районі Станиславчик-Бар, а за ними далі йшов ворог. А що мали ми робити? Відступати? Й дісно були вже видані диспозиції до відступу, та показалося, що нема як і куди відступати. Ліве крило Армії (І. Корпус) було супроти Дієвої Армії далеко на північний схід і мусілоби було відступати в район Винниці, бо на півночі були вже большевики, а центр і праве крило в район Жмеринки й Бару, куди саме мав напрям головний удар ворожої армії і вона вже майже доходила до сього району. Заходила дуже поважна небезпека окруження Армії. Та й се можнаби було евентуально оминути, колиб Армія була справна й розпоряджала тими всіми средствами, яких у такому случаю потребує, а саме приготований новий етап, залізниці, добре зорганізовані й сильні обозні

валки, частини до здержання ворожого напору (для позискання часу) й заздалегіть уже вибрана певна оборонна лінія. А тепер про нічо таке й думати не можна було. Дійсного етапу ми не мали на В. Україні ніколи (не то тепер). Залізничий транспорт не був зовсім наладнаний навіть у найкрасшому нашому положенню мимо сього, що, здається, в придніпрянському міністерстві шляхів працювало подібно, як і в інших міністерствах 900 урядовців. Військові обозні валки ледви могли довезти найконечнійний воєнний матеріял і харчі на фронт. Коні були лихо відживлені й паршиві, а вози по півречній блуканині по широкій Україні ніколи несправлювані. По нашому переході через Збруч аж до сеї хвилі наші коні майже ніколи не діставали прохарчування від інтендантства. Відносні команди, а зглядно візники мусіли самі дбати про кормлення своїх коний. Сейчас по переході через Збруч, Головний Отамад видав острий приказ платити мужикам за побрану пашу й збіжя, такі ціни, які вони бажали, а се тому, щоби не зражувати собі місцевого населення (розуміється скрізь українського). У нас на се не було стільки гроша, щоби платити за пашу такі горендальні суми. Н. К. Г. У. А, не мала на жаль машини до биття всяких »лімонок«, чи »канарейок«, чи інших українських державних гроший, які »ходили« відповідно до курсу, означуваного кождочасно в кождій місцевості інакше. Тож не дивниця, що коні сохли, паршивіли, світили голими хребтами й гибли десятками. Від таких отже валок не богато можна було надіятися при конечному відвороті. Частин до здержання ворожого наступу в часі відступу не було ніяких, крім сих, які безо зміни вже рік стояли на фронті. Доповнень не було, бо колиб були, то може не мусілиб ми відступати. Переводилося вправді знов мобілізацію в прифронтовій полосі, але мимо дуже »популярної« війни з Денікіном, вона йшла дуже пиняво а впрочім уже досвід навчив нас, при найменшому хочби відвороті сі новобранці остаються, а з того місто користі, виходить лише страта, бо йдучи домів забирають зі собою кріси, муніцію, та інший воєнний матеріял, а він був у нас уже дуже скупенький. А послідне й найваважнійше? Де мала би бути ся заздалегідь приготована й вибрана оборонна лінія й її запілля? Їх не було. Хибаб Головний Отаман попросив Поляків, щоби нам її приготовили. або позволили приготовити десь здовж, або поза своєю демаркаційною лінією. А ще евентуально далі? Йти за Збруч до Поляків? Ми відчували всі, що стоїмо перед катастрофою, що переживаємо руїну,

А пошесть шаліла й усе більше та більше зїдала наші ряди. Недавно ще сильні сотні змаліли до 20—30 людий за-

гального стану. Були сотні де був один старшина, або й не було ніякого. По штабах працювали як день так ніч усе одні й ті самі старшини. бо один за другим відходили до лічниці.

До тепер старався я про се спокійно розказати, але про наші лічниці в сьому часі, не зумію. Не зможу себе здержати, щоби не попасти в тон, який декому може здаватися пересадною розпукою. Се аж надто гіркі й болючі спомини, тому в сьому місці віддаю голос може й більше компетентному сан. пор. Володимирові Сенчині, комендантові лічниці 3. бригади. Може йому се лекше прийде. Хай він розкаже про свою лічницю. Кажуть, що лікарі мають сильнійші нерви, чого докази найдуть Шановні Читачі дійсно в його оповіданню. Від себе додам лише. що його лічниця була під сей час чи не найкрасше зорганізована в цілій Армії.

Пор. Сенчина розказує: »Дня 16/10. дістав я телєфонічне візвання з Команди Корпусу явитися там уже ранком. У Корпусі одержав я приказ евакуовати всіх хорих із лічниць у Бердичеві, а саме тому, що сан. щеф II. У. Г. К. Д-р Коцовський виїхав по службовим ділам до Винниці й поручив мені себе заступати. Як довго мала тревати евакуація, не сказано мені. Сейчас як найскорше, бо війська вже в полудне відходять, а в Бердичеві остає лиш один курінь, як охорона задів. У Бердичеві повно хорих. І в лічницях військових і цивільних і в бригадних лазаретах (4. й 7. бригада) і в мене в відсильній точці в бараках на залізничому двірці. Було їх до 500. При помочі харчевої валки II. У. Г. К. й обозу лазаретів 3. й 4. бригади удалося мені їх перевезти на залізничий двірець, але на двірці тяжко добитися поїзду. Поїздів треба було зо три. На стації повно інтендантського добра, худоби, коний, авт. Евакуують і цивільні власті, а ґуберніяльний комісар Київщини крім каси привіз цілий ваґон крісел, столів та іншої бюрової обстанови. Зачинається боротьба між ним а мною, хто скорше поїде, чи його крісла, чи мої хорі, що залягли не лише бараки але й площу довкола них. А тут дощ кропить, холоденький собі вже. Яка ситуація на фронті, не знати, бо війська вже відійшли й мабудь прийдуть уже скоро большевики. Годі ждати. Між хорими починаються балачки, дехто з них подає вже панічні вісті, деякі беруть уже свої клунки на плечі, та мимо горячки йдуть кудись, куди очі понесуть. — Не будемо ждати — кажуть — аж нас тут большевики захоплять. — Уже вечоріло, як добув я один поїзд коло 10. години другий, а о 2. в ночі третій. Слідуючого дня виїхав я сам підводами за 3. бригадою в сторону Махнівки, забираючи зі собою хорих із мого перзоналу, бо знав, що посилаючи їх поїздом, бувби їх більше не побачив.

Наша дорога вела через Махнівку-Заливанщину-Вороновичі-Немирів до села Рубаня, де я приїхав 23. жовтня. В Рубані, в школі почав я улаштувати бригадну лічницю. Приходило вже тоді до неї денно 15—20 стрільців із фронту і то в страшному стані. Самі майже з тифом. Горячкуючі, промоклі до нитки, без верхних одягів, із дряною обувою, або й без неї. Про білля й не згадуй. Трусяться від зимна, хоч се щойно кінець жовтня.

Я думав дальше тут працювати, але за ініціятивою шефа булави II. У. Г. К. от. Льонера мало оснуватися в Немирові кілька лічниць, щоби не висилати хорих на певну смерть у лічниці запілля. Одну з сих лічниць а саме в земській лікарні, поручено улаштувати мені. Дня 1. падолиста переїхав я з обозом та інвентарем бригадного лазарету в Немирів. З лазарету остала була лише тоді назва, бо весь санітарний матеріял знищився, попропадав через безупинне воження, пакування й розпакування, а аптичний матеріял був ось-ось вичерпаний. Останній набір ліків одержав я 26. червня 1919., якраз день перед нашим другим відворотом у Галичині. Не було ані одної пари білля, ані одного сінника, ані одного накривала, а без сього годі собі уявити лічницю. З ліків остало ще дещо камфори й кофеїни для підскірних інєкцій і сим ратувався я через півтора місяця.

В Немирові заняв я два шпитальні бараки земської лікарні. Лікарня вже тоді взагалі цивільних хорих не принимала, бо фондів на її удержання давно вже ніхто не давав. Серед нормальних відносин шпитальні бараки могли помістити 28—30 хорих, а мені поручено відразу приготовити приміщення на 70—80 хорих. Обстановку треба було силою вишукати по коморах у завідательки, яка крайно ворожо до нас відносилася. Її муж росийський полковник. Денікін для нього альфа й омега. Просьбою і грозьбою вдалося мені зібрати трохи ліжок і сінників, та около 50 накривал.

Почали прибувати хорі. Їх поклав я в перший барак, менший і красший. На дворі зачалися погані дні. Треба було топити в печі, так топив я деревом, що лежало коло лікарні. Роботи ставало щораз то більше. Мені до помочі стояв земський фельчер, та його дружина, яких узято на військовий харч. Праця йшла спершу досить правильно. Хорі удержували крім приписаних пайок (сотенний харч), молоко й булки. Але з дня на день відчувалося щораз то більші браки й недомагання. Купіль не до ужиття, а справити її годі. Дезінфектор не функціонує, а найбільше лихо, брак кльозетів. Я казав купити дві бочки, поставити їх на коридорі, й кілька разів денно опорожнювати. Погана гигієна! Довкруги бочки, мокро,

та й випари погані. Одного чоловіка треба щоби все чистив, а в мене ось який перзонал: один санітарний десятник і трох санітарів. Сестру (Ольгу Матвіївну) відкликано до запасної лічниці II. У. Г. К. у Винниці. А хорих усе більше й більше, вже повно їх скрізь по обох бараках. Приходять уже старшини. Кафлеві печі, що огрівають малі кімнати в другім бараці, димлять. Справляли їх мулярі — нічо не помогло. Так три кімнати стоять порожні, а старшин не маю де покласти. Я поширюю лічницю, а роблю се в той спосіб, що в домі де я жив, занимаю одну кімнату й тут на сінниках міщу 15 виздоровців. Занедужує мій десятник і один санітар. Осталось ще двох і вони працюють у другому бараці, а в першому роблять службу старшинські чури. Все таки лічниця має сякий такий вигляд. Подобається навіть Др. Коцовському. »У вас санаторія« — каже він і дає приказ перемінити лічницю на старшинську. А де я подію стрільців із моєї бригади? А в мене телєфон не вмовкає: »гальо, земська. Др. Сенчина? Тут третя! Є в вас місце? Ми вислали 15 хорих, вони вже в дорозі. Нема місця? Пропало, мусите прийняти! Кінець!« І заїзджає віз за возом. Зносять хорих, лишають мені їх на коридорі, затинають коні і відїзджають. Числю, а їх не 15 а 20. І так день за днем. Вістка про старшинську лічницю рознеслася блискавкою по цілому Корпусі. Приходять: сот. Зубрицький, пор. Самарик, хор. Чехович, чет. Ганкевич, чет. Гузар, пор. Сак, пор. Мацьків, пор. Сорокевич, чет. Сенчина й пол. духовник о. Галайчук. Усі зі сипним тифом. Не кладу вже хорих на ліжка. Ліжка викидаю й прямо на сінниках на долівці приміщую всіх, як оселедців, одного коло другого. Не лише з третої бригади привозять мені хорих, але й з підвідділів Команди Корпусу! В сьому часі западає на поворитний тиф фельчер і його жена! Остаюся сам із двома санітарями, а стан хорих у мене зріс уже до 14 старшин і 140 стрільців. Починають хорувати й мої обозники. Паші для коний нема. Коні спаршивіли, обійти й напоїти їх нема кому, гинуть один за другим. Із дровами прямо катастрофа. Деколи вдається виборoти від стаційної команди фіру дров, а то розбираю дубовий тин коло лікарні, санітарі спалили вже браму, зрізують дерева в городі й ось-ось упаде жертвою величавий ясень сейчас при вїзді в лікарню. А дров треба все більше й більше. Друге лихо зі світлом! Купити годі а провіянтура придержується нормованих припасів. Не дивиться на се, що всі кімнати й коридори мусять бути цілу ніч освітлені. Перед вечірною візитою йду що дня в місто добувати дечого. Може вдасться дістати що в Корпусі, може в стаційній, а може й бригада чим поможе. З ліками також рветься. Післав був до Винниці

до аптики II. У. Г. К. Привезли тільки, що в одну кишеню забереш. Ліки треба купувати, а гроший дасть Бог. Міняю на власну руку перевязочний матеріял за ліки. А на Україні ціни ліків у сьому часі ось такі: одна ампулка камфори або кофеїни 85 карбованців а мені таких треба, що найменше 10 денно, (кофеїни в порошках зовсім нема) 1000 гр. йодини 18.000 карбованців, стількиж йодоформу 56.250 карб. 1000 гр. гіперманґану 12.000 карб. і т. д. В лікарні все таке дряне, що годі найти кілька простирал. Щасливі ще ті, що лежать на ліжках. Вони мають накривала, инші накриваються плащами. як що їх мають, а як ні, то таки так. А кілько разів лучилося, що везли хорого у лічницю й він обморозив собі ноги, бо був босий (н. пр. пор. Махник, якому через се ампутовано ногу).

Крім праці в лічниці кличуть мене до батерій 3-го гарматного полку, розміщеного по дооколичних селах. Їх лікар Злепко лежить хорий у мене, а по батеріях страшні відносини. Старшинам приходиться самим поїти коні, годувати їх, бо все лежить покотом хоре. Такі відносини застав я в батерії сот. Фридриха Матесіча, який своїм гарматчикам сам робив інєкції по вказівкам лікаря. Хорих мав він 35, і вони лежали в місцевій школі. Сю батерію з огляду на стан хорих витягнено з фронту. Те саме в курінях. Курінні лікарі: сан. чет. Ніжанковський, й сан. хор. Яворський хорі на поворотний тиф, а старшини і стрільці по куріннях лічаться самі, бо мені туди їхати, 14 кільометрів і більше, нема як, а забрати всіх до себе нема місця. Тож не диво, що без лікарської опіки мруть як мухи осінню або в приступі горячки лишені всякого догляду відбирають собі життя (сотник Білинський, командант провіянтури 3-го гарматного полка застрілився в Медвежі, коло Немирова! — М. Д).

У мене в лічниці ожидається лише, щоби кому минула горячка і сейчас відсилається його до частини, а на його місце жде вже пятьох і більше. Мої санітарі, що остали ще здорові падуть із утоми. Їм самим приходиться працювати коло хорих днем і нічю без зміни. Самі рубають дрова й палять у печах й хорих обходять і харч носять і кімнати приводять до ладу. Сплять у кімнатах хорих на долівці між ліжками. А яке то спання? Хорі все кличуть то води, то на двір, то друге. У деяких хорих потифозна психоза. Зриваються, втікають, ходять по кімнатах і так днем і нічю. Мої просьби до виздоровців, щоби ставали до помочі, кінчаться нічим. Се страшна праця. З висланих мені 8 »здєшних« до помочі не доходить ні один. Розходяться домів, а тут як на сміх лічниця II. У. Г. К. в Винниці жадає 14 санітарів. Хорих

усе більше й більше. В кімнатах, де остали ще ліжка, зісуваю два разом і кладу там трох хорих, так що в кімнаті де в нормальному часі лежало 7—8, лежить тепер 40 і більше осіб. На другий барак мені аж лячно йти. Я душею хотів би змінити на ліпше, та ні сили, ані ніякої помочі від команд, бо вони самі безсильні. Лікарів нема. Я сам один на цілий корпус. А кілько приходилось працювати, хай свідчить се, що вечірна візита кінчилась нераз о 10-ій год. а то й пізнійше. Вкінці дістав я пятьох санітарів, але за два дні й їх не стало, бо трох втікло а двох захоріло. Незвичайно дивним вадається мені се, що смертельність тоді в моїй лічниці була дуже мала. Не цілих 5%. Мені не оставало нічо іншого, як наймати цивільних людий, щоби ходили коло хорих. Одно ще добре, що гробів не треба було самому копати, бо нестало би ні часу, людий. Робили се сапери з корпусу.

Описані відносини в моїй лічниці були відносно одні з найкрасших. Страшне жниво святкувала смерть у Запасних Лічницях, ось хочби в Немирові, Винниці, Барі Жмеринці і т. д. Сказати було стрільцеві, що висилається його до Винниці, то ліпше було оставити його зовсім без помочі. Якесь страшне марево лежало над сими лічницями. Хто туди попав, рідко коли виходив із життям. Одна одинока лічниця, яка відповідала культурним вимогам, се лічниця австрійського Червоного Хреста в Винниці. Але до неї діставалися лише щасливці, бо вона мала всього 200 ліжок. Докладно про відносини в сих лічницях не можу розказати, бо я в них не був, знаю лише, що в Немирові хорі лежали разом з помершими й по цілій добі. Можна собі уявити, які мусіли бути обставини в сій лічниці. Були се радше склади хорих.

Серед сих обставин чувство патріотизму завмирало в мене зовсім. Не знаю, чи по сій причині, що люди мучились і гинули за вітчину, а вона не в силі була дати їм і крихіточки помочі, чи може людське горе придушувало його. Мені здавалося, що я працюю тоді лише виключно для добра поодиноких людий, які кинули все для ідеї. Моїм найвисшим завданням було уратувати їх як найбільше і в той спосіб причинитися до їх повороту на батьківщину. Погані чувства! Хотілося працювати цілим розмахом сил, але на кожному кроці непоборимі перешкоди, які прямо звалювали з ніг, насували навіть думку кинути все й заховатися кудись, деб не бачити сего горя й нещастя. І тому перехід наш до Денікіна, який головною ціллю мав ратувати сих нещасних, не вважав я за ніякий політичний промах, а живучи серед сих обставин, я бачив в ньому під сю пору одинокий вихід, тим більше, що була надія одержати звідти поміч у матеріялі й людях«

Тільки санітарний поручник Сенчина про свою лічницю, як я вже з гори зазначив, чи не найкрасшу під сей час в нашій Армії.

Найбільше наших хорих лежало по так зв. »Запасних Лічницях« і тут їх найбільше померло. В самій Винниці померло понад 15.000. Про сі Запасні Лічниці я знав богато з оповідань старшин та стрільців, які там хорували і чудом якимсь вийшли звідтам живими. Та з оповідань очевидців, як пр. сестри Ч. Хр. Рогачек Марії, (Чешки, яка працювала в Запасній Лічниці ч. 1. у Винниці).

Та Лічниця містилася в Кримських Казармах. Казарми знищені неопалювані, вікна повибивані. Хорі лежали спершу на ліжках (лежанках), а коли їх прибуло більше, то на долівці. В одній кімнаті лежало 80—90 хорих, перзоналу не було майже ніякого, так само і ліків. Гігієна страшна. Наведу кілька примірів.

Страшний бруд. Кльозети на поверсі завалені, кал і урина випливають на коридор на сходи, а сходами на долину. Блювання хорих по коридорах незамітане. Довкруги касарень один непроходимий виходок.

Або: вікна побиті, нічим незаслонені. Кімнати нетоплені. Хорі лежать без накривал, та замерзають. Кождий майже тифозний дістає запалення легких.

Або: в кімнаті, де лежить 80 хорих на червінку один кібель. Шановні читачі можуть собі в своїй уяві відтворити образ сеї кімнати.

Або: сестра, яка має нічний дижур і обходить 250 хорих, має на цілу ніч одну маленьку нафтову свічку, т. звану »шабасівку« і в неї всего 10 порошків танальбіни на 80 хорих на червінку.

Або і таке: померші лежать днями між хорими. Забрати їх нема кому. Очевидці оповідають, що коли збереться їх більше, то щойно тоді їх забирають і то так, що викидають з поверха на долину, складають мов снопи на фіру й везуть на спеціяльне кладбище за касарнями. А хоронять в цей спосіб: Одна велика яма. Фірами звозять майже голих померших і на команду: »гей шуб« мов гній скидають у сю яму, а опісля тоненькою верствою землі прикривають, щоби голодні пси їх скорше відгребали. Одна жінка (Росіянка), яка мешкала коло самих касарень, а в домі якої я опісля жив на кватирі, оповідала мені таке: »одної ночі будить мене страшний гамір псів. Виходжу на подвіря й бачу як стадо псів жереться між собою. Між ними лежить щось велике. Відганяю псів, приходжу близше, а очам моїм представляється страшний образ: труп молодого мущини; на пів вже зїджене лице, повідгризу-

вані руки, розшарпаний живіт! Кілька кроків від нього два пси смачно заїдають його кишки. Я нагнала псів із подвіря, а вони побігли просто туди за касарні. Я догадалася чий то труп, мені стало жалко й я заплакала. А давно вже я не плакала. Опісля пішла в хату, розбудила мужа й ми обоє занесли сього трупа в шопу, замкнули там, а на другий день я дала знати про се управі лічниці й просила забрати його. Але ніхто не прийшов по нього й ми самі зі сусідами поховали його на сьому кладбищі«. Спи спокійно, стрільче, та собакам і добрій жінці — не українці подякуй, що ізза них ти добре, бо хоч глибоко похований!

Тож і не диво, що коли санітарний десятник Янчишин Онуфрій, (Янчин повіт Перемишляни — Галичина), як хорий на поворотний тиф, прийшов до сеї лічниці й побачив се все, то мимо високої горячки (39·2) не хотів остатись там, але як казав, волів конати на возі. А в сій самій лічниці юнак (Einjährigfrewillger) у прийомній канцелярії сказав йому так: »се не шпиталь, а шибениця народів«.

Такі відносини були не лише в сій одній лічниці. По двірцях і так званих санітарних транспортах було не інакше, а може й гірше. Як відбувалися такі транспорти хорих з фронту в запілля Шановні Читачі дізнаються найкрасше також з оповідання сан. пор. Сенчини: Дня 26. вересня прибув я на приказ Команди II. У. Г. К. в Бердичів, де мав улаштувати відсильну точку для хорих і ранених цілого II. У. Г. К. на двірці вузкоторової залізниці. До моєї розпорядимості стояли два бараки. Хорих привожено підводами прямо з частин 3. 4. 7. й 10. бригади а також з полевих лазаретів тих бригад. У перших днях приріст хорих був більше чим 50 денно, переважно з поворотним тифом й 5—8 % сипного. Ранених було мало, бо на фронті позіційна боротьба. Якщо хорих зібралося 150, відсилав я їх осібним поїздом із одним санітарем, як провідником, до Винниці, повідомляючи про се вперед Телєфонічно-Запасну Лічницю й Команду двірця. І так 29. вересня пішов перший транспорт, а що слідуючі дні принесли далеко більше хорих вислав я 30. другий, а 1. жовтня третій транспорт. У ваґонах стелилося солому, кладучи туди 15 хорих. Транспорти йшли все під вечір. Послідні дні вересня й перші дні жовтня принесли значну знижку температури й вечері були проникаючо холодні. Хорі тряслися від зимна, бо ваґони були погані. Бувало й таке, що й половина стіни бракувала, а діри в підлозі звичайне явище. Хорі отже їхали серед осінного вітру нічю і хто зна коли кінчилася їх подорож! Провідник першого транспорту вернув по 4 днях і від нього довідався я, що хорих до лічниці в Винниці ізза браку місця не принято.

Хорі ждали два дні о голоді й холоді в ваґонах, а опісля перенесено їх на широкоторову залізницю й повезено здається до Жмеринки. Про дальшу судьбу тих сердегів не можу нічого більше подати, бо не бачив сього власними очима. Оповідають страшні річі!

По висланню третього транспорту до Винниці, прийшов приказ, »щоби з огляду на холодну пору не висилати хорих грузовими ваґонами лиш санітарними.« Се був неабиякий собі гачок! Люди десятками хорували. Полеві бриґадні лічниці, бердичівська військова лічниця аж тріщала від хорих і в мене в бараках і довкруги них повно. Висилати дозволено лише санітарним поїздом, а його не було! Ходили чутки, що ось-ось прийде, що він десь у ремонті. А що ми мали робити з хорими? Скрізь стогін і нарікання. Трьох санітарів і сестра не мають ні дня ні ночі. Ліків нема, а наші стрільці, нічого, тільки порошків їм давай. Не знають бідаки, що ліків на поворотний тиф крім сальверсану немає. А його дасть-біг! Кажуть привезе літак з Відня. Деякі хорі пролежали вже 4—5 днів у бараку. Минув приступ горячки, піднімаються, волічуть ногами й не кажучи нікому ні слова, втікають, щоби вирватися, щоби не чути безвпинного стому, нарікань та проклонів. Не діждався я санітарного поїзду. По тижневі їдуть знову транспорти до Винниці у грузових ваґонах, знов мерзнуть наші стрільці, знов умирають по дорозі!«

Про дальшу судьбу сих транспортів ось деякі приміри: На дворець у Жмеринці заїздить поїзд із хорими. Ваґони затягають на бічний шлях і там стоять вони три-чотири дні без ніякої опіки. Хорі без харчів, води нема їм кому подати, тож купують її у залізничників і платять по 10 карбованців за горнятко!?! По 4-ох днях хтось случайно дізнався про сей транспорт; повитягано із сього »санітарного поїзду« хорих та що другий, був уже труп. Другий примір: Один старшина на двірці в Винниці заходить на товарний двірець і бачить, як під ваґон довгого грузового поїзду заїздить фіра за фірою з трупами наших стрільців. Двох стрільців скидає їх в сей ваґон, беручи один за руки, другий за ноги, знову на команду: »гей шуб!« Куди їх повезли, сей старшина не знає: Він не мав сили запитатися! Подумає може хтось, чому не справлювано похоронів? Спершу ховано по всяким божим та людським законам, але опісля вмирало забогато, не було прямо як і в чому ховати. А духовники наші сповняючи дуже солідно і з посвятою свої душпастирські обовязки похорувались і богато з них померло. (В одній тільки VI-ій бриґаді померли всі три духовники. Взагалі на Вел. Україні померло 38 духовників У. Г. А.).

Таких страшних описів і примірів я мігби навести ще дуже богато. Та мені не ходить о їх скількість! Цікавійше для мене найти причину, сього страшного лиха. 99 відсотків сих причин я бачу в браку средств, та в великому числі хорих, отже в обставинах та в індолєнції Придніпрянського Правительства. Українські лічниці ніколи не відповідали як слід свому завданню. Ще в Галичині приходилося, зарядам лічниць боротися з великими труднощами, а лікарям із браком перзоналу та ліків. Та всеж таки відносини були ще можливі. По переході за Збруч стало зовсім інакше. Зараз дався відчути великий брак перевязочного матеріялу й ліків, а коли вибухла пошесть і прийшла зимна пора, не було вже ні ліків, ні найконечнійшого інвентаря, ні ніяких средств до спинювання недуги, а весь санітарний перзонал захорів. Досить згадати, що в полевій лічниці II. У. Г. К. захоріли всі лікарі, а коло хорих ходив сам санітарний референт Корпусу Др. Коцовський, поки сам не заразився і не помер. І чи могли санітарні відносини бути красші, коли санітарний шеф місто занятися орґанізацією санітарних установ у цілому Корпусі мусів заниматися поодинокими хорими? Був час коли комендант лічниці 3. бригади сан. пор. Сенчина Володимир був одиноким лікарем у цілому II. У. Г. К., бо інші лежали хорі. А нас здорових іще тоді старшин, серед таких обставин, опанувала цілковита апатія і якийсь панічний страх перед захорінням, а зглядно перед сими муками в одній із сих »шибениць народів.« Не забуду ніколи як ми старшини 3. бригади все наперед замовляли собі місце у свого лікаря Сенчини, а в коменданта саперної сотні пор. Горачка випрошували дощок на евентуальну домовину. І се не були жарти — ми думали цілком серіозно!

Зчасом і по лічницях не стало місця. Хорували дослівно цілі сотні й ціле населення! Нераз цілі села були одною великою лічницею без лікарів і ліків. Тут нашим хорим було остільки ліпше, що бодай лежали в теплих хатах. Розуміється, як що місцеве населення давало приміщення. Бували случаї, що населення нерадо приймало наших хорих, а то й не хотіло принимати, або рішучо домагалося, щоби хорих від них забрати, нарікаючи, що ми нанесли їм пошесті. Бувало й таке, що в хаті не було де примістити наших хорих, бо всі хатні лежали покотом хорі. Приміром у селі Рачки коло Немирова, брацлавського повіту панували тоді: черевний тиф, сипний тиф, поворотний тиф, віспа, цинга й ще якась азійська фебра, якої і лікарі не могли розібрати. І місцеве населення разом з нашими вмирало сотками й ніхто не міг, чи не хотів сьому зарадити. Пошесть мов упривіліована українськими

властями, ширилася, бо ніхто її не здержував ані ніхто не льокалізував. Відбувалися гучні весілля, сходи, торги, а ними йшла спокійно пошесть і несла смерть.

Та досить сего. Я думаю, що Шановні Читачі мають уже доволі ясний образ, одної з найбільше болючих картин тодішнього життя Української Галицької Армії, одної з найважнійших причин, які довели її до катастрофи, до руїни, з якої вона більше не змогла піднестися, які примусили її до сього історичного акту — акту розпуки, за який саме діждалася закиду »зрада і зрадники.«

Найвисші Команди й Правительство були вже супроти сього безсильні. Не було вже тоді що й думати про санацію сих відносин, бо всі найкрасше й найліпше обдумані пляни й зарядження кінчилися нічим. Руїна була вже занадто поширилася. Всіх і вся опановувала безконечна апатія, а загальне військове й політичне положення наводило на думку непевність, що станеться за два три дні з цілою Армією, з Правительством-Диктатурою, що станеться зі сею Українською Землею, яку так щедро зросили своєю кровю й засіяли своїми кістками бездомні, зраджені своїми, галицькі герої. На думку приходили мимоволі для нас так болючі, а такі злобні слова уложеної кимсь пісоньки:

О, славная Діректорія!
А деж твоя теріторія?

І жалко і страшно робилося... І ми всі ждали ратунку. Ратунок той бачила Армія, а головно збідований і здесяткований фронт у переговорах а опісля у перемирю з Денікіном.

Стільки про положення, життя і настрої нашої Армії, а головно її фронтових частин безпосередно перед переходом до Денікіна. Про се як зложилося життя Армії по переході й опісля розкажу в других споминах.

Серпень, 1920.

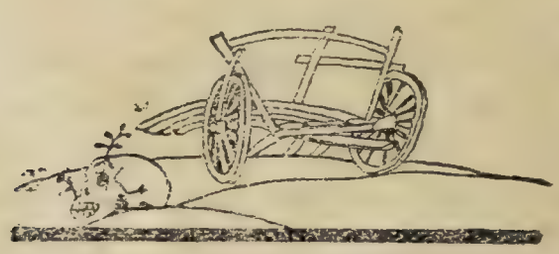

Ярослав Кузьмів.

Кінець кровавої епопеї.

(23. IV — 26. IV. 1920).

I.

У вікна канцелярії 2. полку заглядав ранок 23. квітня 1920 р. Проте панував вже там незвичайний рух; командант полку і його адютант ходили то сюди то туди й півголосом щось живо обговорювали. Стінний апарат телєфонічний раз-ураз дзвонив, полевий телєфон плакав якимсь умираючим голосом, а заспаний телєфоніст шамотався біля нього і накликував:

— Гальо-оо! Гальо-о-о!

Простягнувшись на лавці я чув-бачив се все крізь сон, але все ще спав і не міг пробудитись Не так не міг, як не хотілось покидати сей півсонний стан і будитись до денних занять. Та думка вже працювала. Цікавив мене сей рух і я був певний, що нинішний день приносить щось важного, нового; з другоїж сторони успокоювало мене се, що мене досі ще ніхто не збудив. А чейже якби було щось дійсно важного, булиб зараз мене збудили.

І я лежав дальше в півсні.

Нараз хтось сильно торкнув мене. Я пробудився. Біля мене стояв адютант полку, готовий до дороги і сказав:

»Їдемо до бригади. Команду полку обнимає на сей час пор. Шепітка.«

»Але щож сталося?!«

»Нині рано одержано депешу з команди бригади: від сеї пори ми звертаємо оружя проти більшевиків. Сейчас стягнути полеві сторожі і цілий полк зібрати в Ялтушкові. До Поляків їде делєгація з пропозицією о 10-дневне завішення оружя. Усіх підозрілих арештувати. Дальші прикази слідують.«

»І ви їдете тепер до бригади по дальші прикази?«

»Так.«

»А відділи вже всі повідомлені?«

»Всі. Ви займетесь тільки їх розміщенням у місті, як вони надійдуть сюди.«

»Добре.«

І він відїхав разом із командантом полку.

В одній хвилині я був зібраний. Я не мав на разі жадної роботи і вийшов із канцелярії. По широких камінних сходах зійшов на долину у парк. Хоч годинник вказував вже 8. год. рано після більшевицького часу, але сонце щойно було зійшло і піднялось на небі не висше на два чоловіки. У стін парку, тепер запущеного і напівзнищеного постоями військ, в ранньому тумані дрімав став, за ним цукроварня, ще дальше на рівнині село Ходаки, а ген на обрію, на горбку хутір Хлопє, наше крайне праве крило. Середина і ліве крило губилися в лісах за горбками Місточко ще не пробудилось. Було тихо, так тихо скрізь. Нігде ані стрілу. На шляхах, що то виринали на горбках, то зникали в долинах не видно було нігде нікого. Нічо не вказувало на се, що зближається буря, буря найнагальнійша зі всіх, які ми досі перебули а яка невмолимо мусіла прийти. Бо перший крок вже зроблено.

Отже сталося се, що мусіло статись, чого ми всі сподівались: розрив з червоними. Але чому так ненадійно? Чи тільки все приготоване? Які вигляди на успіх? А що як перемиря не буде осягнене? Чи остоїться бригада зі своїми кількома тисячами боєвого стану, маючи перед собою ворога, з права, з л ва і зі заду рівнож ворога? Що тоді?

Якийсь сумнів закрадався в душу

Та се не тревало довго. Ранок був такий гарний, свіжий, весняний, молодий, що не можна було не захопитись ним; він ніс віру, енергію, силу, запал до бою. І я вернув у канцелярію, щоби ще заки начнеться рух, праця, упорядкувати папери, книги і карти.

II.

Третя Галицька бригада, до якої належав і 2-ий полк, занимала відтинок фронту від річки Рів аж по Муровані Курилівці. На право від неї була 45-а, на ліво 41-а сов. дивізія. За нею, в околицях Станиславчика була розміщена в запасі 60-а сов. дивізія. Бригада числила 3 піхотні полки, з тих 2 на фронті, а один у запасі, а саме: 8-ий полк від Муров. Куриловець до села Гули (оба виключно) і 2-ий полк від села Гули до хутора Хлопє (включно). Він занимав відтинок фронту около 14 кльм., маючи 3 куріні по 2 сотні, чету кінноти, сотню скорострілів та приділену одну легку батерію. Один курінь стояв у Слободі гулівській, один у Мигалівцях а один у Ялтушкові, кождий забезпечуючи свій відтинок 3—4 полевими сторожами. Піші й кінні стежі .удержували лучбу. Скорострільна сотня була в Ялтушкові в запасі; тут була і команда полку. Батерія занимала становище 1 кльм. на схід від Ялтушкова.

На право від нас стояли полки 45. сов. дивізії, кождий 30—60 людий(!). В Барі була команда 126. сов. бригади, сама собою не страшна, але треба було числитися з відділом кінноти в силі до 150 шабель, який стояв на передмістях Бару.

А перед нами зовсім показні ворожі сили, піхота з численними скорострілами, полк кінноти і кілька батерій.

Коли я так розглядав карту, роздався тупіт кінських копит і за хвилю ввійшов пор. Ш., що мав обняти команду полку на час неприсутності команданта полку сот. Квапіля. Я поінформував його про все, що знав і ми розговорились на тему останнього перевороту. Згодом почали сходитись ще деякі старшини. Всі хотіли новинок, інформацій: що, як, коли, чому, які прикази. Почалась розмова. Всі були раді, що так сталось, однак усіх непокоїла думка: який оборот візьмуть дальші події.

»Добре, казав хтось, ми зірвали з червоними. Так і треба. Ми підемо проти них і нетяжко буде проломити їх ряди; вони як почують, що сталось, самі втікати будуть.«

»Будуть або ні, перечив другий, — так легко воно не буде йти знову на схід. Стрілецтво не схоче. Але скажім, що так, то що з сего як не вдасться осягнути перемиря? Ми йтимемо вперед і робити місце комусь там, що йтиме за нами. Даремна боротьба — хиба одна слава. А на два фронти битись за мало сил.«

»До того ані оружя ані муніції в нас нема богато, додав муніційний референт. Є по 300 набоїв на кріс і по 6.000 на скорострїл. Се все. А вбрання, а черевики, а харчі?«

»Здобудемо, все здобудемо!«

»На голім нічого не здобудеш! А в разі невдачі, хиба здатись одним або другим.

»Не конче. Ми можемо злучитись з військами от. Петлюри. Всеж таки останемось яко армія і боронитисьмемо під жовто-блакитнім прапором.«

»Або можемо перебитись до Павленка, до повстанців. Вони також недалеко.«

»Тут перервав розмову вістовий, який привіз із бригади денну почту.

Очі всіх впялились у звій паперів, які я відбирав від вістового. Я потвердив відбір почти; вістовий поздоровив і вийшов.

В прияві заступника команданта полку я отворив першу зверху коверту. Денний приказ, писаний ще вчера, і як більшість таких приказів сухий та нецікавий. Інші з написею »довірочно« містили в собі розвідчі звіти: 2 і 3-ої гал. бригади, 14-ої сов. армії і розвідчого бюра в Винниці. В них говори-

лось про скількість і розміщення ворожих сил, про агітацію серед них, про рухи серед селянства по той бік фронту, про недалеку польську офензиву, а вкінці про от. Петлюру, його війська, їх склад, силу, розміщення та відношення до Поляків.

Сі вістки тільки потверджували здогад, що в разі невдачі в поході на схід ми можемо злучитися з військами от. Петлюри. І на сю тему знову почалась розмова.

Тимчасом прибув 1-ий курінь і розмістився напротив команди полку, довкруг будинку волосної управи. Небавом зголошено прихід 2-го куріння і батерії; їх приміщено в парку. Інші частини полку і так були в місточку, остали отже в свої хрейонах в строгому поготівлю. Тільки провіянтури полку, яка находилась в Семенках, ще не було; її ожидали коло полудня.

III.

Була вже 10. год. а сот. Квапіля все ще не було. Ожидання пепеходило в нервозність. Що дальше? Здається кождий рішав се питання сам собі. А про те кождий старався бути як найменше сам зі собою; шукав людий, шукав вісток, шукав відповіді на питання, які його мучили. Хотів приказу і чину. Длятого хто лиш не мусів остати в канцелярії, був на вулиці. Тут горячим живчиком било життя...

День був погідний, небо сине, без хмарки; весняне сонце, горяче і ясне аж сліпило; всюди вже зеленіла трава, розвивались дерева. На вулицях стояли обози; коні їли пашу. По садах і ровах лежали люди при збруї, перекидались словами і ждали. Димили кухні. Тут і там стояли гуртки і живо щось обговорювали. Ся частина міста перемінилася в один табор. Легкий гомін уносився над ним. А сонце аж пекло, сипало промінням, гріло й пестило тих людий, що всупереч всьому і всім зірвались на нові труди змагаючи до своєї мети.

Далеко на горбах якісь їздці. Се наша кінниця стежить околицю. Головно непевне було зі сторони Бару і з півночі від 45. сов. дивізії.

Нараз на шляху зі сторони Бару показалась курява. Більшевики?... Вони ще не знають нічого. Сот. Квапіль вертає?... Ні, за велика курява. Та ось уже видно — особове авто. За хвилю заїздить перед канцелярію полку. Се делєґація до Поляків: сот. Купчанко і сот. Табора. Інформуються про дорогу і за кілька хвилин відїздять, зникають на горбках за містом на шляху до Говір.

По відїзді делєґації я вернув у канцелярію і занявся пакуванням книг і паперів лишаючи під рукою тільки карти Бару й найконечнійші річі. Кількох старшин все ще вело

давню розмову, а потім поскидали зі шапок більшевицькі відзнаки і кидаючи ними по столі грали в »орла і решітку.«

Зі сусідної кімнати відчинилися двері і ввійшов телєфоніст.

»126. бригада просить до апарату.«

Ми переглянулись по собі. Знають — чи не знають?

Не було ради; я мусів іти до апарату.

»Гальо!«

»Там 2-ий стрілковий полк?«

Так! Тут другий стрілецький полк!

»Тут штаб 126. бригади. Хто при апараті?«

»Адютант полку.«

»Командант є?«

»Нема, виїхав на фронт.«

»Щож у вас на фронті? Спокійно?«

Знають вже, майнула мені думка, але я відповів:

»Не зовсім; всю ніч ворог непокоїв нас стежами.«

»І більше нічого?«

»Нічого. Впрочім ми скоро висилатимемо ситуаційний звіт до нашої команди, то й вас повідомимо.«

»Прошу дуже. А тепер ще одно. Ми висилаємо до вас двох красноармейців для звязку, і ви вишлете до нас також двох.«

»Зі стрілецтва чи з командного складу?«

»Командного, командного складу. І ще треба, щоби Ви або хто зі штабу прибув до нас, щоби перебрати шифровий ключ; часом треба подати довірочну депешу.«

»Очевидно, очевидно. Як тільки командант полку повернє з фронту я зголошу йому все, а потім ми вишлемо двох для звязку а когось зі штабу за шифрами.«

Я розпитав його ще про положення на їх відтинку і на сім розмова скінчилась. З неї було видно, що вони ще нічого не знають і всі заспокоїлись. Тепер лиш треба було уложити відповідний ситуаційний звіт. Ходило о се, що 45. сов. дивізія кілька разів на добу присилала їздців на наше праве крило для звязку (бо фронт не був тяглий). Така лучна стежа могла й тепер кождої хвилі надїхати — очевидно — не знайти вже нашого правого крила, та в сей спосіб викрити цілу справу. Длятого в ситуаційнім звіті ми подали, що сильні ворожі стежі напирали над раном на наші передові сторожі, так що ми були змушені перевести перегруповання. Звіт видно занепокоїв більшевиків, які рівнож вже мусіли знати про недалеку польську офензиву і вскорі мене знов покликано до апарату. Сим разом говорив, як я дізнався з розмови, якийсь бувший старшина петлюрівський і говорив по українськи. (Попередньо 126. бр. говорила по російськи). Він дійсно потвердив наш

здогад і розпитував чи се вважати за підготовку до офензиви, чи тільки за місцеву діяльність стеж.

»А якжеж у вас зараз?« — спитав він укінці.

»Тепер спокійно, відповів я занепокоєний його питанням; ми скріпили сторожі, але сподіємось, що нічого більше не буде. Командант полку і перший адютант відїхали на фронт і скоро вернуть назад. Тоді знатимемо щось більше.«

Ся розмова знов переконала нас, що в Барі ще нічого не знають. Однак у кождому слові, в кождому запиті, все добачувалось якийсь натяк на се, що їм відомий вже наш крок. Та се були лиш нерви.

IV.

Було вже по 11. годині як вернув командант полку сот. Квапіль з адютантом. Всі петерпеливо ждали, що він скаже. А він був поважний, дуже поважний.

Я зголосив йому все, що зайшло в часі його неприсутності. І він сейчас видав приказ уставити сильні сторожі на шляхах до Бару і на північ у сторону 45. сов. дивізії, щоби ловити і розброювати всіх прибуваючих більшевиків. За жадну ціну не випустити нікого з міста, тимбільше більшевиків.

В канцелярії вже зібрались команданти всіх підвідділів полку, а сот. Квапіль інформував.

Він подав дослівний текст депеші, яку одержала команда бригади від Центр. Комітету при 2. Гал. Бригаді, яка стояла на північ від нас за 45. сов. дивізією. Не маючи тепер тексту сеї депеші не можу її подати. А зміст її вже наведено висше.

Потім він говорив: »Так отже сталося се, чого ми всі надіялись. Тепер мусимо ділати. 1. Гал. Бригада йде вже на Козятин-Київ, 2-а на Винницю; наша (3-а) бригада має заняти Бар-Жмеринку і знищити 60 сов. дивізію. Тамті бригади вже борються; ми не можемо не йти з ними, бо тепер від більшевиків не буде нікому пощади.

А причини виступу проти більшевиків? Їх є богато. Найважніщі:

а) Галицьку Армію розділили, а за її плечима уставили армати і скоростріли, щоби нас відділити від повстанців і гнати вперед. Небавом зачнеться польська офензива. Ясна річ, що при такій обсаді фронту як тепер і при такім уоруженню та заосмотренню, яке ми маємо, ми не видержимо напору. А взад нас не пустять.

б) Нашої національності в дійсності не признають; розтрілюють свідомих Українців, арештують і розстрілюють наших старшин.

в) На Україні вводять насильно комуну проти волі народу. Ідучи з большевиками ми мусілиб іти проти народу, відречись нашої ідеї, за котру вже стільки жертв упало, зрадити українство. Більшевики зовсім не думають утворити Українську Рад. Республику, але хотять її використати для своїх цілий і поневолити. Більшевизм — це царизм у червоній формі.

Проти повстанців рівнож не підемо.

г) Більшевики на Галичину не підуть, бо хотять мира з Польщею хочби за ціну пів України. Їх армія в розкладі; їх полки мають по 30—50 люда! Наш другий полк зі своїми 1100 люда харчевого стану змінив цілу їх дивізію! Нам обіцюють, що при відвороті візьмуть нас до Москви.

Тож коли вже проливати кров, так краще проляти її за українську ідею чим за більшевицькі інтереси!

Наша задача:

Третя Гал. Бригада має заняти Бар-Жмеринку. І так: 11. полк іде на Митки, 2. полк має взяти нині вечером Бар, а потім разом з 11. полком розбити 60. сов. дивізію в околицях Станиславчика і йти на Жмеринку. 8. полк у запасі. На случай невдачі за всяку ціну перебитись до Павленка.

Є вістки, що Шепарович заняв Бірзулю та йде на Вапнярку, де рівнож оперує от. Тютюник, а один його відділ мав нині рано заняти Могилів і забрати команду 41. сов. дивізії.

Червоні відзнаки скинути! По недовгій перерві йдемо знова під жовтоблакитнім прапором.

Командanти всіх відділів освідомлять сейчас своїх стрільців, а вечером о 8. год. відмарш на Бар. Плян наступу ще подасться.«

Подякував старшинам і наказав удатись сейчас до своїх відділів та негайно зголосити настрій стрілецтва.

Мовчки і поважно розходились; остали тільки командanти курінів, скорострільної сотні та батерії. Разом з ними уложив командант полку плян наступу на Бар, який полягав на окруженню і ненадійнім нападі сейчас по настанню сумерку.

Ізза браку карт розділено карти Бару та околиці тільки поміж куріні та батерію по одному примірникові. Щоби обділити і сотні бодай нарисами, я забрався сейчас до рисування.

V.

По 1. годині наспіли вісті про настрій стрілецтва. Перший курінь приняв вістку про розрив з більшевиками з одушевленням, рівнож другий курінь і батерія. Зате третій курінь заявив, що на Бар і взагалі проти більшевиків не піде. Полкова скоростр. сотня приняла вістку мовчки.

Отже роздвоєння. Двомісячна більшевицька агітація зробила вже своє.

Командант полку удався сейчас до 3. куріння, щоби вплинути на него. Надармо. Кількох провокаторів, головно підстаршини вспіли майже цілий курінь збунтувати і перетягти на свій бік. Всі зусилля переконати їх, що нам тепер нема іншого виходу як тільки боротися з більшевиками були безуспішні Не помогли і вияснення, що хоч вони і не підуть з нами, то більшевики їх не пощадять. Вперто твердять, що не рушаться з місця, доки не знатимуть напевно чи буде перемиря з Поляками.

Та, як потім показалось, се була тільки покришка під якою деякі одиниці скривали свої симпатії до більшевиків і псували цілу справу. Щоби не остатись одинокими вони повели агітацію між іншими відділами полку. І не довго треба було ждати на вислід. Почав вагатись 1. курінь і полкова скорострільна сотня підносячи, що безцільне є іти вперед проти більшевиків, коли не буде перемиря і Поляки йтимуть за нами обсаджуючи простори увільнені нами від більшевиків. Внаслідок сего полк розбитий внутр на два табори не міг рушити на Бар. Се зголошено команді бригади.

Чи дійсно не було іншого виходу? Можна було покинути 3-ий курінь і піти без него; та через се ослаблювався полк і так не дуже сильний, а окрім сего курінь міг перейти на сторону більшевиків до чого навіть недвозначно виявляв охоту, а в крайній мірі міг повідомити більшевиків. А до сего не можна було допустити. Однак і так не було певним чи вони вже сього не зробили, бо при провірці бракло кількох стрільців і підстаршин і ніхто не міг сказати, де вони поділись. — Можна було їх розоружити? Так, і можливо, що сили до сего булиб знайшлися; однак де їх помістити, хто мавби їх стеречи коли кождий кріс був потрібний до бою з більшевиками? Длятого командант полку не зважився ні на одно ні на друге, але рішився ждати, може вдасться ще перетягнути і сей курінь на свій бік. Та вигляди були малі. Опір 3-го куріня вплинув дуже відємно на настрій цілого полку; хитання і зневіра огорнули майже кождого, хто тоді там був і все бачив. Не оставалось нічого іншого як замкнутись у Ялтушкові і ждати. Так і зроблено. Місто окружено полевими сторожами; кінні стежі слідили дальше околицю.

А тут з полудневого сходу гриміли вже армати. Се біля стації Митки почались бої з більшевиками.

VI.

Тимчасом 45. сов. дивізія ще від раня шукала звязку з нашим правим крилом, а не могучи його ніяк знайти, слала одну кінну стежу за другою до Ялтушкова, до команди полку

для звязку. Їх перепускано, розоружувано і замикано. На відібрані коні всаджувано певних людий, добрих їздців, і так побільшувано кінну чету, яка несла на собі трохи не весь тягар забезпеки й розвідки.

Під вечер прибули й звязкові зі 126. сов. бригади. Їх стрінула та сама доля що й всі передні стежі.

»Длячого нас арештуєте?« питали.

Ми їм коротко пояснили.

»Такжеж кажіть! Ми підемо рівнож з вами. Ми не є комуністи, нас силою забрано. Нас стоїть у Барі 120 чоловік; пустіть нас, ми вам цілий відділ приведемо сюди. Ми всі не хочемо комуни.«

Нам було відомо, що між більшевиками є досить таких, що служать по неволі. Та вірити їм не можна було, тимбільше не можна було їх пустити. Їх розпитано тільки ще про більшевицькі сили в Барі та їх розміщення і потім замкнено.

Вкінці більшевики щось догадались і не присилали вже більше нікого. Зате в телєфоні аж гуло. Разураз питались, що сталося, чому ми задержуємо їх стежі, чому ми звинули наше праве крило і т. п. Ми їм відповідали, що ми відступили під сам Ялтушків під напором Поляків, бо ми не в силі боронити так великого відтинку, який нам призначила 41. сов. дивізія. А що до стеж то ми їх і не бачили; можливо, що попали де в польські руки Потім вони хотіли говорити зі своїми звязковими, та ми їм відповіли, що їх ще нема в нас; можливо, що забавились де по дорозі в якому селі. Тоді вони зажадали політкома полку. Але його не було; він ще кілька днів тому виїхав до Київа на партійний зїзд. Та се не шкодило. Один старшина представився їм яко політиком Насальський і запевнив, що в нас все в порядку тільки ми мусіли відступити о кілька верств і тепер переґруповуємося.

»Алеж ви від раня вже переґруповуєтеся!«

»Так, алеж бо і ворог від раня нас непокоїть; а ви знаєте, що ми маємо слабу обсаду фронту.«

»Гарно! Але якби було що нового то сейчас повідоміть і нас. Рівнож як котра наша стежа до вас прибуде.«

Слова псевдо-політкома успокоїли їх. Однак з тону розмови і з ріжних натяків слідно було, що вони або вже знали все, або тільки догадувались. Впрочім кругом Миток вже від кількох годин вівся бій.

За пів години ми зголосили 126. бригаді, що такі а такі товариші прибули до нас і відїхали назад. (Імена і число полку ми дізнались від арештованих).

Вістку сю вони приняли холодно і нічого не відповіли.

Так, вони вже мусіли знати все. Однак їх положення було не богато красше від нашого. Хиба, що мали вільну дорогу до відвороту. В нас і сього не було.

VII.

По погіднім веснянім дні настав хмарний холодний вечір. Сильний вітер дув зі заходу і гнав тяжкі хмари. Ніч була темна.

А по дорогах все ще стояли обози. Біля них крутились візники. Стрільці розмістились по хатах можливо як найтіснійше, в строгому поготівлю. І було тихо скрізь. Попавши між два фронти, самі не могучи рушитись з місця, розєднані, ми раді були як найменше заняти місця, як найменше звертати на себе увагу. Навіть все цікаве населення, затрівожене подіями дня, поховалось по хатах і з ляком гляділо на переходячі стежі і відділи, які йшли на зміну полевих сторожий довкруги міста. Тільки час від часу тупіт коний переривав сю тишину; се невтомна кінна чета безперервно стежила околицю.

Позатим було тихо, так тихо, що можна було чути биття власного серця, кождий рух, кождий шелест. Хто лиш не мав служби сеї ночі старався заснути, забути все, що діялось кругом без огляду на се, що буде дальше. Але нерви перемучені до краю грали. Здрімнешся, та вухо ловить кождий шелест. Втім якийсь далекий гомін. Що се? Свої? Більшевики? Поляки? І знов слідиш все кругом, знов передумуєш, знов стараєшся проникнути будуче.. Минає хвиля за хвилею. Тихо....

Однак не була ся ніч така спокійна як була хиха.

Аґітація, яку провадили деякі провокатори, захитала сильно другими відділами полку, не тільки 3. курінем. Перспектива в разі невдачі пробиватись до Павленка і йти знову в глуб України не подобалось стрілецтву. Воно вертало звідтам, його тягло на захід до рідних хат... Брак найконечнійших річий: убрання, взуття, біля, виряду, зброї, муніції, харчів, ліків і гроший, пережиті злидні, перебуті недуги без помочі й опіки, безвиглядність положення, се все придавило національне почуття, ослабило боєздатність, зродило тугу за відпочинком, спокоєм, за родиною.

І ось доносять: там стрільці заявляють: »чи прийдуть більшевики чи Поляки, не будемо боротись. Здатись!« — А там знов ще красше: видати старшин більшевикам! — Там полеви сторожа змовляється впустити більшевиків і всю вину звалита на старшин.

І так без кінця, цілу ніч.

А тут знов 126. бригада разураз непокоїть нас: питає, жадає вияснень, кличе »політкома«, вкінці грозить. Над раном нам досить сего і ми перериваємо дроти.

Бодай звідси вже спокій!

Ось свитає вже ранок, іде день. Знов видно навкруги, знов сонце, знова погода. Щезає мрачний настрій ночі, родиться надія: сей день принесе розвязку. Але минає година за годиною не приносячи нічого нового. Тільки під Митками гремлять армати.

VIII.

Зближалось полудне. Було тихо і спокійно.

Нараз хтось крикнув: Поляки!

Вчинився рух. Метушня.

Невеличкий відділ Поляків, 30—40 люда, в чвірках зближався вже до моста на ставі, який ділив місто на дві часті.

В сій хвилі відрухово, без приказу утворилася боєва лінія. Зпоза хат, зпоза плотів, корчів звернено кріси і скорострільні на греблю і на міст.

Однак Поляки йшли зовсім спокійно, не зраджуючи жадних ворожих намірів. Увійшли на ринок і станули. З ними був і командант полевої сторожі, яка вправді мала приказ не стріляти до Поляків, хиба в крайнім случаю, а яку вони розоружили, але потім звернули оружя назад. Кругом них утворилося збіговище. Було там і цивільне населення, були і стрільці. Прибув також командант полку.

В розмові показалось, що вони були досить добре поінформовані про все, що діялось у нас і на приказ своєї команди прийшли переконатись чи ми дійсно звернулись проти більшевиків. Більше від них не можна було нічого довідатись. Побули в місточку годину, забрали з цукроварні кілька мішків цукру і відійшли назад.

Не було певним чи за сим відділом не прибудуть другі; може так само спокійні, хитро-приязні, а може... І було певним, що на наші полеві сторожі не можна надто числити. Дальший побут у Ялтушкові ставав неможливим. Треба було зробити рішучий крок і всю увагу відділів звернути в другу сторону — кинути їх у вир боротьби, яка все ще велася кругом стації Митки. І так і зроблено. Сим разом всі відділи полку без слова спротиву послухали приказу. Спокійне поведення польської стежі уважали за знак перемиря, а агітатори оставлені самі втихли і покорились волі маси.

О 4. год. пополудні полк рушив з Ялтушкова на схід двома валками: одна через Черемиси, друга через Слободу

Ялтушківську і Симферівку з метою зійтись у Семенках де мали наспіти дальші прикази.

Я пішов з першою валкою в якої склад входили: булава полку, два куріні і скорострільна сотня.

Довгий ряд піхотинців і возів посувався поволи по сухих дорогах то спинаючись на горбки, то зникаючи в долах. На ліво і на переді кінні стежі. Се забезпека. У всіх очі й вуха отверті. Можлива засідка. Стежі перешукують ліски і гаї, розпитують населення сіл, заки ціла валка ввійде в них. Високо над нами якийсь літак, так високо, що не можна пізнати чий. Впрочім він скоро зникає.

Заходило вже сонце як ми прибули до Семенок, де вже застали другу валку. Село мале, на збочі яру з вузкими, крутими, спадистими доріжками. З огляду на брак місця і непевне положення відіслано обози взад до Симферівки. Решта розмістилася в селі.

Згодом прибув сюди комендант бригади, сот. Станимір, щоби видати прикази.

Команда Бригади знаходилась у недалекому селі Буцнях. Положення на фронті було поважне і грозило ще погіршитись, Більшевики по першім переполосі скоро зорієнтувались і ставили завзятий опір. Стягали що раз то нові сили, головно артилєрію і бронєвики. Дійсно, ми недоцінювали їх сили і надто числили на повстанців, на зрив місцевого населення. Тепер ледви чи можна ще було думати про здобуття Бару і Жмеринки; скорше треба було пробиватись на схід до Павленка. З іншими галицькими бригадами не було жадного получення. Про повстанців не чути було нічого. Більшевики почали зближатись до Верхівки, куди в крайнім случаю мала йти лінія нашого відвороту і грозили окриленням. Кинено 8. полк на фронт, але поважнійших результатів не осягнено. Бригада остала сама, здана на власні сили.

Так представлялося положення коли 2. полк по цілоденнім ваганню дався пірвати до бою. Було вже пізно в ніч як уложено і видано диспозицію на слідуючий день. Полк одержав задачу продовжити ліве крило бригади з метою наступу через Голубівку на скрут залізної дороги на полудне від стації Бар, де стояли броневики, які криловим огнем сильно шкодили нашим відділам коло Кузьминець і Миток.

Так отже слідуючий день (25. IV) мав бути днем загального наступу, суцільного виступу цілої бригади. Досі боролись поодинокі частини. По перших успіхах прийшли невдачі. Не було відвороту, але вже се одно, що не йшлося вперед, впливало відємно на настрій відділів. Се, як рівнож пригноблююче почуття цілковитої відокремності, події в 2. полку, викликали

упадок духа, зневіру. Почались і по деяких других відділах виступи подібно як в 2. полку, хоч не в так острій формі і не в таких розмірах. Колиж тепер і 2. полк вийшов зі своєї пасивності, се вплинуло на загальний підєм духа, заохотило.

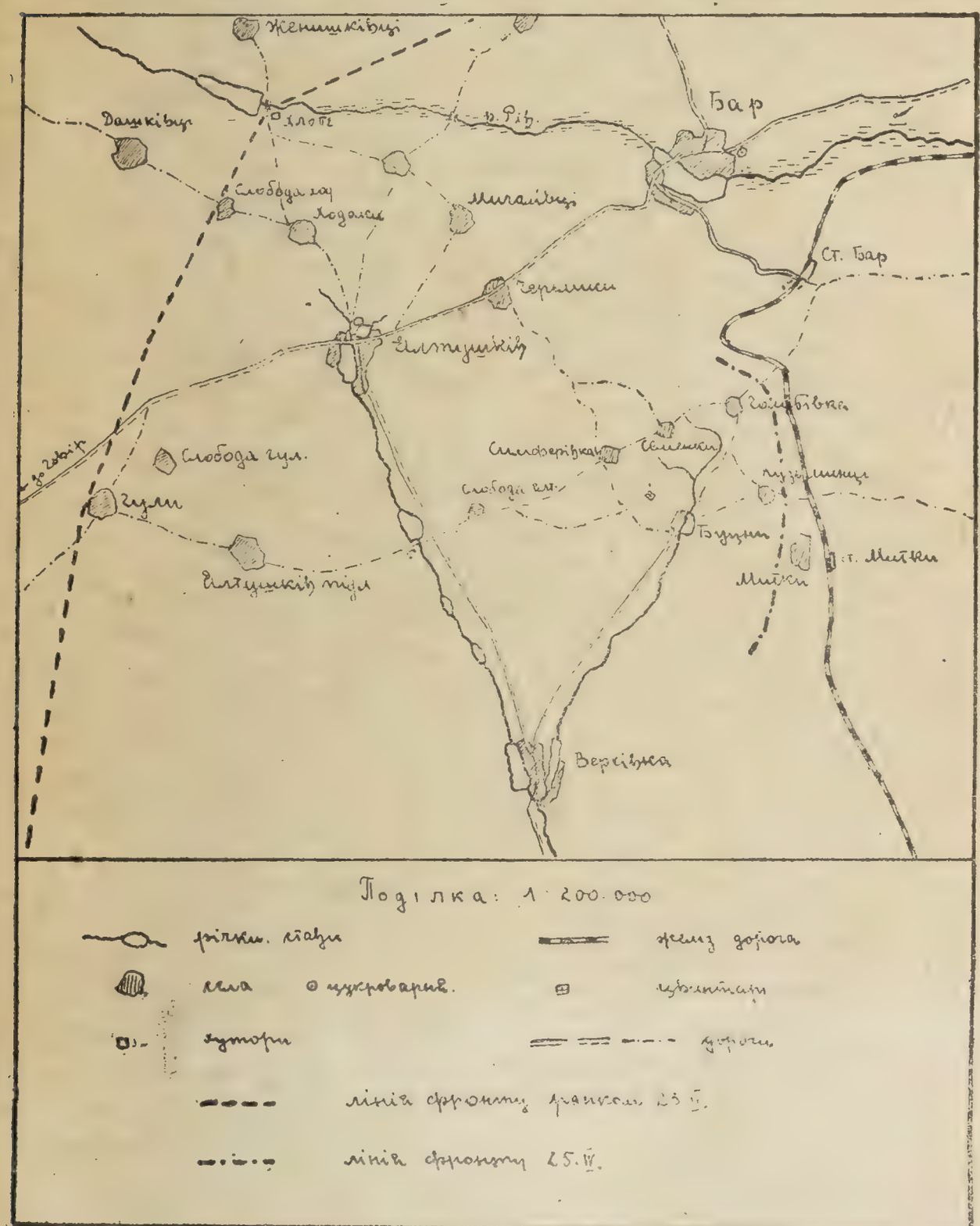

І сей момент уважала Команда за найдогіднійший до загального наступу, щоби хоч у части осягнути мету зачеркнену приказом Центрального Комітету.

IX.

Тихо і спокійно минала решта ночі. Під охороною сторожий відділи відпочивали тим коротким, але покріплюючим сном, який звичайно приходить тоді, коли ми рішились на щось важного і знаємо, що ще-якийсь час нам вільно спочити і зібрати свої сили. Бо завтра мало рішатись. 2-ий полк мав змити сю пламу, яка від учера тяжіла на ньому. Се всі дуже добре розуміли і — були рішені.

Ранок 25. квітня застав нас під Голубівкою.

Куріні перейшли село і йдучи в східному та північно-східному напрямі скоро зникли за горбками. Батерія заняла становище на північ від села. Кінні стежі крили наше ліве крило від Бару, де, як доносили селяни, в лісах крутились більшевики і ще в ночі були в селі. Обози остановилися в долині на захід від Голубівки при дорозі до Буцнів. Тут була також команда полку, однак командант і перший адютант відїхали дальше наперед.

Якийсь час було тихо. Хоч фронт був недалеко, однак не чути було ані стрілу. Село, ціле закутане в ранніх димах, жило своїм окремим життям. Воно вже звикло до війни і не богато його обходило, що десь тут, на його полях відбудеться крівава розправа, розвязка пекучого для нас питання, бути або не бути.

Втім перші вибухи потрясли спокійним, холодним, ранішнім воздухом. Се на правому крилі відозвались наші батерії. Їм у відповідь греміли броневики. Вистріли ставали все частійші, а коли втихла артилєрія, чути було крісові стріли.

Битва розпочалася.

З долини, в якій ми стояли, не видно було майже нічого. Село заслонювало вид. Длятого я в товаристві ще одного старшини виліз на найблисший горб, на цвинтар.

Звідси було далеко видно. В долині обоз окутаний димом полевих кухонь, а за ним село в зелені і білому цвіті. Вишневі садки розцвітались. Далеко на ліво темносині ліси, а на краю одного ліска якісь їздці, непорушно, на місці; се наші крилові стежі. Блисше наша батерія. Ось малий димок — другий — третий, а потім гук. Батерія починає свою працю. Перед нами ліски; там десь наша лінія. На право за низькими горбками Кузьминці, дальше Митки. Там разураз падуть гранати підносячи стовпи пилу в гору, рвуться шрапнелі. Вістові на конях гонять то там то назад. Везуть прикази і звіти, бо телєфонів немає.

А над всім палке, ясне, весняне сонце. Байдуже шле проміння одним і другим.

Битва тревала вже зо дві години. Наша лінія посувалась поволі вперед. 2-ий полк старався відзискати свою добру славу. Як я пізнійше дізнався деякі відділи перейшли залізничий шлях і підсувались під ворожу батерію. Кінні стежі зайшли далеко на зади ворога. Зате на правому крилі більшевики використовуючи отвертий терен сильним гарматнім огнем здержували наші відділи. Батерії не мали на стільки амуніції, щоби змусити до мовчанки ворожі гармати. Там битва прибирала затяжний вид.

Втім — що се? Якісь обози прямують з Кузьминець до Буцнів, а там знов якийсь обоз із Буцнів виїзджає в західному напрямі. Більшевики доглянули сей рух і починають острілювати сі обозні валки.

Якийсь курінь вийшов з долини, розсипався в розстрільну і пішов вперед у напрямі на Кузьминці.

Там знов якась батерія зміняє становище. Пересуває його більше взад; задержується і знов переїзджає на інше місце.

Вістові гонять як вихор.

А ген далеко на право на горбках відступає розстрільна. Завертає і знов іде вперед. Щезає за туманами.

Не орієнтуюся в тім усім! Відворот? Ні, се неможливе! Але чейже очі мене не милять..

Гляджу на наш відтинок. Спокійно. Батерія працює зі всіх сил.

Гляджу дальше на ліво. Там на краю ліса повинна бути наша стежа. Ні, нема вже. Але, але що се там?! Там поміж лісами? Курява. Тут і там видно коні, блестять шаблі... Великий відділ кінноти несеться прямо на нас.

Се не наші.

І тоді дика думка майнула мені. Було відомо, що в околиці крутиться більший відділ білшевицької кінноти під проводом знаного різуна Котовського. Ми не знали точно де він мав бути. Але міг появитись і тут.

Се Котовський!

Повідомити обоз? Запізно! Заки збіжимо в діл, вони вже будуть тут. Крикнути? Повстане паніка.

І ми обсервуємо дальше сей відділ. Та він завернувся на схід і помчався попід лісом. За ним їхало трухцем пів батерії. Блакитні мундури.

Ні, се не Котовський. Він армат зі собою не возить.

А може Поляки? Алеж перемиря!

Втім дорогою зі Семенок надійшов селянин. Ми його задержали.

»Звідки йдете?«

»З Ялтушкова« — була відповідь.

»А за чим?«

»Я ходив до костела.«

»Ви Поляк?«

»Так.«

Так, нині була неділя, а ми й забули.

»А хто в Ялтушкові є?«

»Поляки. Сила силенна їх там є.«

»А як повбирані?«

»В такій синій одежі. Всі гарно повбирані, є піші, є й кінні.«

»Чи тільки в Ялтушкові є, чи може пішли дальше?«

»Пішли дальше, на Бар. Я сам видів.«

Так, се були Поляки. Не було сумніву.

В сій хвилі ми забули все. Одна думка муляла наш мозок: неволя. От попались, ще й як попались!

Коли ми отряслись з першого вражіння і знов глянули в сторону Буцнів, не було сумніву: наша лінія відступала.

Се була величава але грізна картина.

Ясноблакитне небо. Весняне сонце, палке, осліплююче, ясне. Легенько парує земля; крізь серпанок пари тремтять на овиді горбки, ліси, села. А всіми дорогами пруть обози, батерії, люди. Втікають від одного ворога на зустріч другому. Піднявся туман; вітер несе його і стелить по полю. В горі рвуться шрапнелі. А зі заходу всіми шляхами їдуть польські стежі...

Ось шляхом зі Семенок одна стежа прямує до нас. Зрівналась з нами. На-переді старшина, здоровить.

»Cześć!«

»Гаразд!«

»Panowie Ukraińcy?«

»Так, ми з Укр. Галицької Армії.«

»Panowie walczą z bolszewikami?«

»Третий день боремося з ними.«

»A więc jesteśmy towarzyszami broni.«

Не відповідаємо нічого. Вони їдуть дальше.

Згодом знов стежа, але вже більша. Знов здоровлять. Знов відповідаємо. Розпитують про більшевиків, говорять про маніфест Пілсудського, про відсилку нас у запілля на... відпочинок. І їдуть дальше.

Дивимось за ними. Наш обоз стоїть ще на місці, але якийсь рух вчинився там. Батерія вже замовкла. Вона вистріляла всі набої і запрягає коні.

Нема чого тут довше сидіти. Пускаймося в діл.

X.

Згодом виявилось, що наша лінія лиш незначно відступила і то тільки праве крило.

Надходять польські відділи і поруч наших розвиваються в боєву лінію. Польський штаб заїхав до Буцнів і працює спільно зі штабом нашої бригади. Надтягають все нові польські відділи. Здається, що тепер більшевики вже не рушаться ані кроку вперед. Але...

Нараз одержуємо приказ: полк переходить сейчас в запас до Симферівки.

О 3. год. пополудні зголошено Команді Бригади виконання приказу. Інші відділи бригади остали ще дальше в лінії, деякі через цілу ніч.

Тимчасом ми мали нагоду щораз то блисше познакомлюватись з нашими »товаришами оружя.«

Ось їде якийсь більший відділ кінноти. Оглядають цікаво наші коні (кінна чета мала дуже гарні коні). »Гарні, кажуть, очевидно в якомусь дворі зрабовані.«

Тут і там зачинається розмова. Зразу буденна, банальна, але скоро тон її підноситься і падуть острі слова. Діло трохи не доходить до оружя. Доводиться успокоювати.

Селяни вилягли на вулицю й цікаво приглядаються новим військам. Розпитують, що сталося. Хвалять одежу, коні, оружя й кивають мовчки головами. Оком знатоків оглядають майно, яке вони везуть зі собою,

»Гарна одежа, кажуть, от хороше булоби плаття. А які вінтовки!«

А тут і там по селі чути крик, лайку, проклони. Се нові хазяїни силою беруть хліб, овес, сіно.

Гарний початок. Лиш так дальше. Хай їдуть вперед, як найдальше вперед. А там — буде видно.

Тимчасом вечоріло. Молодик скоро зайшов і настала темна ніч. На овиді зарево. Се горять Кузьминці. Там боротьба не вгасає.

По півночі — трівога. Більшевики заняли Верхівку і заходять в зади під Ялтушків Підлісний. Обози уставляються на вулицях. Відділи в поготівлю.

І так застає нас ранок. Та положення не зміняється. Тільки разураз зявляються польські старшини, випитують, розвідують, провокують, повторюють відомі вже нам чутки про відхід в запілля, про влучення до армії от. Петлюри. Ніби мимоходом згадують, що треба буде зложити оружя, але по реорганізації нам знову його звернуть. Се тільки так для безпеченства, для успокоєння.

А тимчасом під Баром арештовано нашу стежу і тільки по довших короводах випущено. А в полудне явився вістовий якоїсь польської бригади, що стояла на північ від Бару з устним приказом: сейчас зложити оружя!

І навіть не старшина привіз сей приказ, але вістовий-капраль.

Ми відповіли, що слухаємо приказів тільки нашої команди та відослали його до Буцнів.

Згодом нас повідомили з команди Бригади, що тамошній польський штаб нічого не знає про таке зарядження. Се мусів хтось на власну руку видати такий приказ...

Се все діялось тоді, коли більшевики щораз то сильнійше напирали, коли польські відділи почали хитатись, а місцями й відступали. Почалось пересування польських відділів на право, на ліво, взад. Більшевики почали обстрілювати Буцні і відступаючі звідтам обози. А ось вже Симферівка під обстрілом.

А ми все ще стояли на місці й ждали. Ні вперед ні взад. Для власної заобезпеки один курінь обсадив східний край села.

Перед вечером прийшов приказ: всі частини бригади переходять сейчас до Ялтушкова.

Пощо? По тім всім, що зайшло було ясне: ми мали там зложити оружя...

Однак ми все ще не хотіли сказати собі отверто, що се дійсна правда.

*

Темніло вже коли полк входив до Ялтушкова.

Попереду іхав командант полку в товаристві першого адютанта. Зближались до ринку, коли недалеко поміщення команди 13. польської дивізії їх повідомлено, що полк має зібратись на площі на захід від Ялтушкова і там зложити оружя.

Здержались. Скорились приказові і... долі. А важкі пекучі сльози котились по їх лицях. Сльози жалю, болю, упокорення, безсилої люті, жадоби пімсти.

Другий полк у такім виді як він був тепер, був ділом їх праці. З могучої колись 2. коломийської бригади, яка підо Львовом числила до 8.000 стану прийшло в Херзонщину в перших днях лютого 1920 р. не цілої пів тисячки. Бої на шляхах відо Львова до Київа, боротьби з Денікінцями і тиф забрали решту Богато треба було труду і праці, щоби з тих недобитків і з виздоровців, які вертали зі шпиталів, а то й по селах перебувши тиф вертали назад до своїх частин, утворити знов боєздатний полк. І з якою радістю кидали сі неповні ще відділи Херзонщину прямуючи на захід, щоби зі

співом на устах, з оружям у руках увійти у свій, як казали, втрачений рай. А тепер?

І не вони одні плакали сего вечера, памятного вечера 26. квітня 1920 р.

Кождий входячий відділ окружував сейчас конвой і відпроваджував на місце призначення.

Поволі, важко, мовчки йшли сі відділи. Їм гордо приглядались польські стрільці; одні мовчки, другі з кпинами, дотинками.

На оболоню за містом зібрався цілий полк. Рядом станули армати. Відділ за відділом підходив і складав на купу оружя; мовчки, глухо, понуро.

А рука здрігалась, а серце вчилось тим більше цінити се найдорозше, що кождий з нас тоді там тратив. Цінити і ще раз здобути та більше ніколи не випустити з рук.

Богато не хотіло віддати зброї; воліли кинути в недалеку річку.

А один козак не міг розстатись зі своїм товаришем-конем. Волів власною рукою вбити його.

Скінчилося. Обезоружені розходяться поміж вози шукати місця, деб можна переспати ніч. Тут і там розкладають ватри.

Біля армат і оружя сильна сторожа. Стійкові окружають цілий табор.

Прийшла темна ніч і вкрила поле. Важкі хмари бігли зі заходу й гасили кріваве зарево сонця, що вже зайшло. Та воно все оглядалось; нагадувало нам останній свобідний день на Великій Україні. А чорні хмари зі заходу плили і плили і гасили його.

Підгірці коло Золочева

Степан Божик.

З останних днів Української Галицької Армії.

23. квітня 1920. В с. Дяківці.

Нині рано прийшов на мою кватиру син моєї »хозяйки« та з усміхом на устах, радісно каже:

— »Добрий день!... Поздоровляю з переворотом!... Нова Україна!... Більшевики к' чорту, а галицькі частини вже бються з ними... І. Гал. Бригада пішла на Київ...«

— »Се не може бути!« — відповідаю з недовірям, а він мені:

— »Побачите!... Синьо-жовті »кокардки« вже ваші попричіпляли, а червоні топчуть...«

Мені вірити не хочеться та вже вкоротці переконуюся, що се дійсна правда. Нічю доконано перевороту.

На вулиці передають з уст до уст ріжні вістки, а між іншими се, що наша делєґація виїхала до Поляків.

Коло приходського дому, де приміщена команда нашого полку на воротах, де вчера повівав червоний прапор, повіває блакитно-жовтий.

О год. 12-ій в моїх руках опер. наказ вчера ще Команди Червоного Гал. Стріл. Полку ч. 4. (колись IX. Белз. Бригади), який саме в трете читаю і в повні дослівно вписую рукою мемуариста.

»Команда Укр. Гал. Стр. Полку ч. 4.
Оп. ч. 314.

Всім частинам полку.

Постій, дня 23. квітня 1920 р.

I. Ситуація: З огляду на невідрадні відносини, які панують посеред більшевицької армії, роздор посеред неї та єї безсильність, зірвала нині Укр. Гал. Армія всякі зносини з більшевиками та обявила їх ворогом України.

5-ий Укр. Гал. Стріл. Полк одержав задачу всі більшевицькі частини, які находяться на нашім правім крилі розоружити й розігнати.

6-ий Укр. Гал. Стріл. Полк, якому тактично зістав приділений переходово II/4 курінь — має розоружити в части більшевицькі частини на його лівім крилі, відтак

охороняючи ліве крило бригади здержати пересунення більшевицьких частин в напрямі на Винницю.

2-ий кав. полк одержав задачу з підмогою Запасового Коша, Запасних Гармат (8) та Жандармерії пор. Люнца заняти та обсадити Винницю.

II. Розташування й охорона І. курінь перейшов до Дяковець, де охороняється одною полевою сторожею при роздоріжю о $1^1/_2$ верстви на півн. захід від Дяковець на дорозі Дяківці-Росохована й відноги до Медведівки, одною кантонірунковою вартою на дорозі Дяківці-Майдан Вербецький при полуднево-західнім виході зі села.

Кінні стежі находяться на лінії Лука-Вербка й одна стежа (кінна) на дорозі Майдан Верб.-Білецьке.

Одну сотню піхоти враз ізо скорострілом і кавалєрією вислано в район Зеновинці-Янівці в цілі розоруження там більшевицьких частин.

Обоз полку переходить до Кулиш.

III. Поготівля: Всі частини удержують строге поготівля так, щоби кождої хвилі могли обороняти свій район, евентуально рушити з місця.

Обоз і Булавна Сотня утворять для себе охоронні чети з підчинених їм людий до самооборони.

IV. Карність: Звертається увагу, що ціла Укр. Гал. Армія переживає тепер незвичайно важку хвилю. Тому взиваю й наказую всім приналежним до полку, удержувати строгу карність і оказатися аж до послідного дійсним Українцем, який є гідним нести синьо-жовтий прапор.

Покінчено о год. 11-тій 45 мін. Кмдант полку

Ґаздейко сот. в. р.

Нині зполудня, саме коли приведено перед команду полку розоружені в районі Зеновинці-Янівці більшевицькі частини 44-ої Таращанської дівізії, появився другий оп. наказ (зредаґований полковим священиком о. І. Б.), а який виглядає так:

»Команда Укр. Гал. Стріл. Полка ч. 4.«

Оп. 315.

Старшини і Стрільці!

Девять місяців тому назад ми з наболім серцем перейшли Збруч з тим, щоб нашій Україні вибороти независимість і вернути назад до рідного краю та принести волю нашим найріднійшим.

Блакитно-жовтий прапор маяв над нами, бо се був прапор наших батьків і дідів. Сей прапор і тризуб був ниткою, що вязала нас із нашою Вітчиною.

За тих девять місяців прийшлося нам много, а много пережити, бодай не згадувати про минуле. Лиха доля присилувала нас злучитися з комуністами. Посвячуючи наше особисте щастя, ми надіялися при їх помочі добути независимість Соборної України й вернути до рідного села. Ми грубо перечислились і ошукались.

Більшевик-інтернаціоналіст не тільки не хоче знати про независиму Україну, він з піною на устах кидається на наші святощі, на нашу віру й каже плювати на се, що від дитинства аж доси було нам святе: на нашу церков, на наш прапор, на тризуб. За мало їм того знущання морального. Казали нам боронити фронту, а свої сили цофнули взад; сказали нас на неминучу смерть.

Досить того катування.

Від нині ми всі Укр. Галицькі Частини стаємо независимою армією, лучимося в одно з нашими братами Наддніпрянцями-повстанцями, а наш ідеал і ціль, якій ми ніколи не спроневірилися: Независима Україна.

Старшини й Стрільці!

Настала велика хвиля. Доля нашої Вітчини і доля наша тепер мусить рішитися. У кого бється щире українське серце, з крісом в руці ставай в лави. Любов до рідного краю нехай розпалиться великим огнем.

Нехай любов і єдність огорне нас всіх, взаїмне довіря старшин і стрільців нехай нас скує одним звеном.

Всі прикази сповнім найточнійше. Нашим кличем: Один за всіх — а всі за одного.

Не зражуймося нічим. З місцевим населенням ідім рука об руку. Коли, як коли, а тепер треба зєднання всіх наших сил.

Охрестили нас Червоною Армією. Заборонили додати »Українська,« а ми тепер з повної груди кликнім:

»Нехай живе Укр. Народня Республика« — »Українській Галицькій Армії Слава!«

23. 4. 1920.

За точність
Панчак в. р.

Комендант полку
Ґаздейко сотник в. р.

Якіж настрої в загалу старшин і стрілецтва сьогодня? Якіж вони можуть бути в дисциплінованій-національно настроєній Армії Галичан по девятьмісячній бурлачці по Україні, по здесяткуванню тифами, по притупленню туги за рідним краєм, по нетактовних учинках своєрідних більшевиків?

Наш полк у 1000 люда, як його сьогодня бачу, се юрба в психольогічному значінню, а настрої його — настрої наказу.

24. квітня 1920. В с. Дяківці

В другий день після перевороту чи переродинин Червоного Галицького Стрілецького Полку ч. 4. (така була його офіціяльна назва) на Український Галицький Стрілецький Полк ч. 4. Зі світа нічого не чути й не знаю, яка тепер наша ситуація. Чути гук армат і більше, більше нічого.

...Дідуна — заступника Воєнполіткома*) одинокого арештовано за »неблагонадьожність.« Не погоджувався явно з фактичним станом річий, який істнує від учора.

25. квітня 1920 На хуторах за Літином.

Сьогодня о год. 9-ій виїзд з с. Дяківці і здається, що се кінець сякої-такої фронтової війни проти Поляків, а початок протибільшевицької, а може й польської партизантки. Миж лучимося з нашими братами »повстанцями« і в тій цілі цілий полк вибирається на підводах.

Гарне, весняне, сонішне рано. Горяче сонце. блакитне небо, дещо зимний вітер... Коло дяковецької церкви готовий до відїзду стоїть гурток інтеліґентів. Послухаймо про що говорять.

— »Більшевики запропонували Полякам мир коштом поділу України...«

— »Правобережна Полякам, а Лівобережна їм...«

— »Більшевики стягнули всі свої сили з фронту з тим, щоби нас знищити...«

— »Більшевики подаються взад і нам казали крити їх відворот...«

— »Більшевики — се русо-юдофільство — твердить самопевно старший писар з полкової канцелярії Ж-цький.

І чуєш тут охкання і потакування, оклики здивування й іронії, а голосу здорового розсудку не чути.

Послухаймо ще хвильку. Писар зі штабу має знову голос:

— »Деяким молодим людям пощо було так дуже пристращатися до ідей комунізму... Хочби такий тов. А-вич на мою просьбу, щоби купив мені в Київі якусь »національну памятку,« сказав: »час нам покінчити зі шовінізмом...«

Обоз рушає... Всі сідають на підводи й дальше йде де політика, де пісня, а де розмова про се й те.

Обоз їде дорогою висадженою по обох боках старими липами та збиває в гору густий туман пороху. Далеко по обох сторонах послались вузко-скибі ниви, одні зелені, другі »чорніють«, а там »і ліс і поле... Вїздимо, в ліс... »Гей зацвила черемшина...« хтось співає, а запах і білий цвіт черемшини вражає змисли більше всього іншого весняного.

---

*) Воєнний політичний комісар.

— В сім лісі часто бувають убійства — розказує спокійно »дядько« на котрого підводі їду та додає: Нині це таке звичайне в наших лісах, що одинцем страшно пройти чи проїхати. Добрий сховок мав тут нераз Шепель і його повстанці.

О! як весело в сім лісі сьогодня, як хотілосьби їхати ним, як найдовше... Та ми скоро його кидаєм.

За лісом, як і перед лісом знову дорога широка, серед піль, саджена по обох боках столітними липами. Дальше праворуч дороги звертають нашу увагу два малі ліскові хрестики. У стіп хрестиків людські кости...

— Це весною — росказує на вид хрестиків »дядько« — більшевики мали бій з Петлюрівцями. Багато Петлюрівців виложили на цім полі та заборонили хоронити тіла побитих. І так вони лежали непохоронені аж собаки полишали одні кости...

— Добрі Ви люди, — дали тіла своїх героїв собакам поростягати — докидаю і думаю: Се було весною 1919 року. Війська Директорії відступали, а рідні села розброювали і розстрілювали власних дітий. О! скілько було між ними галицьких рекрутів!...

Доїздимо до Літина, що в обіймах садів — саме в місяці їх цвіту, виглядає чудово.

— Це — кажуть — столиця Шепелівської Повстанчої Групи, одної з найбільше рухливих, тому й не диво, що тут і там бачимо сліди знищення. Батька Шепелевого розтріляли недавно більшевики з пімсти за шкоди заподіювані від року, за смерть соток комуністів.

З назвиськом Шепеля стрінувся я вперше в околицях Бару в перших днях серпня 1919. року. Селяни розказували про його побіди й відвагу цілі леґенди, і я вірив, що він дійсно герой, що він усюди в сих околицях має своїх приклонників.

Край місточка Літина стоїть на вулиці й витає нас мовчки наш скоростріл, немов memento осторожності в сі дні перевороту.

На вулицях рух — звичайно питомий дням переворотів. Тут і там розмовляють гуртками цікаві люди. Тут і там перебігне перестрашений Жид. Тут і там проходять бундючно герої перевороту. Замкнені крамниці... Зденервований рух на базарі...

Велика, мурована церква, костел і ратуш з вежею — серед цвітучих садів стоять так, якби нічого нового не було.

— Гарне се місточко Літин! — кажу до товариша, коли по годиннім спочинку виїздимо з нього битим шляхом у сто-

рону Винниці, лишаючи за собою висше дороги церкву в цвітучих садах на горбі, з якого гарний вид на Літин і околицю.

Через пів години адміністративна булава пристанула на хуторах за Літином, а боєві частини пішли дальше в Лукашівку.

Через годину надійшли від Винниці гуртками наші стрільці, що ледви плели ногами. Вони розказували:

— Нас 300 виздоровців (по тифах м. пр.) зі Запасового Коша враз із Жандармерію пор. Люнца і другим кавалєрийським полком, що під командою полковника Аркаса, — наступало на Винницю...

— Ми здобули її та не мали чим обсадити, а вкінці в переполосі з браку муніції мусіли втікати...

— Ми мали старі кріси »Верндлі« на один набій і по пятнайцять набоїв...

— Ми були під двірцем...

— Ми вирізали чрезвичайку...

— Ваш полк пішов нас змінити... Він уже в Лукашівці, а більшевики в Сербанівці...

І все, що чуєш, тому подібне, звичайно серед наших змагань. Як не брак сего, так того. Кіннота держиться, — піхота робить паніку, чи навпаки.

Далеко в сторону Жмеринки чути поодинокі гарматні стріли, а я саме списую повисше в денник серед цвітучих садів хуторів, що заносяться від співу пташок під вечір.

26. квітня 1920 р. В селі Микулинці.

Вчерашний вечір — тихий, холодний, весняний. Світить місяць і зорі, а над Поділлям ні одної хмарки. З фронту вісток немає і лиш се не дає довго вснути в тіні старезного кріслатого дуба.

Дорогою на Літин ідемо скоро в с. Микулинці.

У всіх слідне зденервування... Чи не заповіт неповодження?...

Стрільці починають нарікати на всіх і вся.

— Браїлів під вечір наші заняли...

— Браїлів ще не занятий.... говорять, а в далі на 10 до 12 верстов від Микулинець на полудне чути сильну гарматню стрілянину мабуть з броневиків.

27. квітня 1920. В с. Микулинці — м. Літині — і коло с. Дяківці

»Timeo Danaos et dona ferentes!«

Ситуація вияснюється.

»Для обережності« маємо зложити оружя, а самі »ідемо до Петлюри.« Так принайменше кажуть.

Село Микулинці, що в 12 верствах від Жмеринки, переповнене найріжнороднійшими образами. Богато людий бачиш, богато возів і гарних коней, а нинішний день немов співає епільог нашої мандрівки по Україні, похоронну пісню Галицькій Армії.

Ми складаємо оружя...

»Веснянне сонічко ховалось в широких хмарах весняних« — тиснеться вписати в сей похмурий, тричі сумний день. Ми в обіймах порохів і куряви, роспуки та надій, сумнівів і сподівань. Стоїмо гуртами по обох боках дороги, якою в сторону Літина по при цвинтар проїздять вози тяжко вантажені нашими крісами, муніцією і скорострілами; якою їде де дальше наша славна артилєрія...

Показуються тут і там польські вістові на конях і хоч дуже молоді й наївні здаються бути в очах старих, галицьких вояків, що можуть вичитати з їх очий, тут і там кождий з них пристає, тут і там має щось »авторітетного,« а для нас так болючого, сказати.

По відвезенню оружя починають їхати обози. Їдуть довго один за другим. Та от їде Запасний Армейський Обоз. Нові вози, нова упряж, чудові, мов з тисячі гарних, вибрані коні.

— Що за чудові коні?..

— Що за добрий командант обозу?!...

— Розпука бере се передавати...

— Куди йдемо?!...

— Що нас жде?...

Такі чути питання, на них оживлені відповіді, а в настроях Кулішеві слова:

»Поки Рось зоветься Россю....

І здається мені, що в шумі цвинтарних дерев і щебеті воробців чую його-ж повні гіркої іронії слова:

»Вони воювали
І кров проливали
Бунчуки й шаблі під ноги
Ворогам поклали.

Вони воювали
Та й довоювались,...«

Нараз дається чути: »Тікай!... ай!... Більшевики!...« Десятки: »Вйо!... Рубають!...,« а з тим рівночасно усі обози з усіх сторін починають зїздити на дорогу. Починають утікати. Люди кидають все, що під рукою і тікають куда очі несуть. Вози вивертаються... Коні тратують утікаючих.

Підбігши до нашого воза, беру сам віжки в руки й починаю їхати. На фіру вскакує »дядько,« котрого один кінь

при нашім возі, бере від мене віжки і вкоротці ми борикаємося в рові. Витягаю з під воза наплечник на скору руку, прямо відрухово, та починаю бігти. Паніка не устає...

— Тікай!... Рубають!... Ратунку! — чути з усіх сторін.

— Ратунку... — кричить переїханий.

— »Ратуй брате!« — кричить утікаючий, що старається дістати на утікаючий віз.

Стараюся і я дістатись на утікаючий віз та відтручує мене рука сидячого на возі брата. Паду на землю мало не затратований слідуючим возом. Піднимаюсь і кидаю на слідуючий віз свій наплечник з просьбою відвести, та з воза його скидають. Стараюсь дальше з ним утікати, та паду в безсиллю.

Даються чути гарматні стріли, вдалі видна перед нами розвиваючася польська розстрільна й тим більше паніка не устає.

Я залишаю наплечник серед дороги, та поволі доходжу до польської розстрільної.

На місце паніки, яка міжтим устала, не вертаю. Кажуть, що Поляки не пускають.

Причиною паніки не були більшевики, а наша кавалєрія, яка чомусьто в розстрільній, вертала на Микулинці з фронту.

Іду дальше поволі й виджу по дорозі сліди панічної утечі безбройних Галичан, котрі саме тягнуться від Микулинець дорогою до Літина.

Порозбивані канцелярії, поломані вози, порозбивані аптики. Тут і там валяються фотографічні апарати, кліші, знимки, брошури, газети й т. п. Все те лежить засуджене на неминучу загибіль.

В Літині богато польського війська, яке по оповіданням очевидців, попало в подібну, а може дещо більше комічну паніку. Вониж із оружям, а Галичани безбройні. Вони нічого не стратили, а ми неодно.

По дорозі через Літин тут і там польські жовніри забирають коні, то що. Назагал поводяться досить визиваючо, хоча рівночасно роздають нашим відозви на укр. мові, в яких підчеркується, що ціллю недавно освободженої Польщі є помогти Українцям в сотворенню укр. сам. держави, заклика-ється селянство до повстань проти більшевиків, ба що більше, взивається до слухняності отаманам.

По півгодиннім спочинку в Літині в часі якого формуються обози частин по паніці — переїздимо до Дяковець тою самою дорогою, що їхали нею 25. ц. м.

Коло с. Дяковець стають усі обози II. Бригади на толоці, що то на північний-схід від села. Видиш більше як 1000 возів,

а всі майже запряжені в гарні коні. Серед возів муравляться в сірих одностроях люди. Се тисячі Галичан. Тут і там лиш сіру одноманітність стрілецьких одностроїв мережають одяги цивільних мущин і пестрі вбори женщин.

Ще нині роблять тут ревізії за оружям. Забирають наші коні. Дають нам накази на завтра. Кажуть, що на 200 людий з нами іде лиш один віз на харчі, один віз на клунки й одна кухня. Решта обозів тут остане...

28. квітня 1920. На толоці коло с. Дяківці.

Розмовам і сплетням, вісткам, ба навіть і жартам вчера й нині немає числа. Та над усім, бачу, панує повага хвилі конання ще перед кількома днями II-ої Червоної Галицької Бригади, а десь недавно славного I-ого Галицького Корпусу У. Г. А., що то Пятою Сокальською Бригадою, Шестою Равською, Девятою Белзською, Десятою Золочівською і Першим Кавалєрійським Полком, брав Жмеринку, Винницю, Уланів, Райгородок, Махнівку, Бердичів, дедальше Скидки, Зарудця, Боярку й трийцятого серпня тисячудевятьсотдевятнайцятого року під вечір Пятою Сокальською і Шестою Равською Бригадою здобув Київ.

Тут чув я вчера в стрілецьких настроях пісоньку:

»Пристань Юрку до вербунку,
Будеш їсти з маслом курку.
Будеш їсти, будеш пити,
Довбеньками воші бити.«

Там у гурті інтеліґентів хтось хотів порівнувати Україну з Лєрмонтова Тамарою й дещо поворожити.

А там, дедальше інші, в гурті стоїть якийсь старший віком (видно сивий волос) сотник, бувший народний учитель, коло його поручник тоїж професії в цивілю, якийсь підхорунжий колись богослов, четар, колись ученик ґімназійний та якась женщина. Та про щось живо розмовляють.

— Слава Богу, що так скінчилось ... — долітає до мене й я непомітно підходжу та з цікавістю підслухую.

— Чорт знає, докиб було тої блуканини по Україні...

— Вкінці домів поверну..., зітхає женщина.

— І по що нам було сюди йти та щойно нині з такою парадою вертати... — нарікає підхорунжий, колись богослов і додає:

— Я ще нині маю при собі службовий листок, яким мене втягнено до війська...

— Я не боюся вертати до Галичини, маю чисті руки...., — твердить самопевно поручник і підчеркує: — Я займався лиш доставою сіна, а опісля крутився »без теки« при Ко-

манді IX. Бригади. Коли ми утікали з Бродів мене місцеві Поляки впевняли: »pan może być spokojny, panu i włos z głowy nie spadnie«.—

О! Вам всім не спаде! — подумав я і йду дальше.

— I і III. Бригада доси нерозоружені. Вони вже певно злучилися з повстанцями...

— Куди йдемо?... Домів чи в табори інтернованих?...

— Чому ми зробили переворот за скоро?...

— Було податись на лінію Козятин-Винниця-Жмеринка — крити відворот більшевиків до сеї лінії, а щойно там старатися злучити з повстанцями...

Таке й тому подібне чути з розмов в тім чи сім гуртку й підходжу до іншого, що настроями співає пісню:

»А ми тую Червону Калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну розвеселимо...«

На його зложились ідейнійші, що інакше переживають сі дні ганьби. Бачиш тут сих героїв старшин і стрільців, що від памятного першого падолиста тисячдевятьсотвісімнайцятого року до нині з крісом в руці стояли на фронті.

О! Вони нераз сердешні хотіли з нараженням свойого життя розвеселити Україну. І немало їх було, богато їх згинуло, а в тих, що остали, й нині бачу завзяття. Нераз співали вони про »Червону Калину...« і нині співають та не лиш співали і співають, але дійсно щиро бажали й бажають розвесилити Україну...

Тут і там невгасає багаття...

Тут ідейність, а там щось інакше, противне.

Та я хотівби згадати й про інше багаття, про інші костирі... Погляньте там... Та Ви не побачите...

Галичани палять канцелярії, а в них документи своєї діяльності, кождого кроку, мемуари, ба навіть викінчені бригадні історії і все »страха ради...«

Історики! — Даремно колись будете шукати матеріялів до історії бригад І. Галицького Корпусу. Вони нині згоріли.

І неодно наше, тяжко набуте пропаде нині марно, а ви очевидці не забудьте хоч у части переказати грядучим, пережите.

Обставлені вперше польською сторожею ми, полонені чи інтерновані, ночували на толоці під голим небом. Нині коло полудня всіх верхівців, дещо возів, останню зброю, муніцію та санітарні матеріяли — залишаємо на місці постою, на толоці коло села Дяківці, а самі переходимо до с. Вербка.

По дорозі оживлені розмови на теми дня, а найбільше дивним здається, що ми без конвою. Се декого впевняє, що ми дійсно »ідемо до Петлюри.«

Так! Ми без конвою, але вже обезброєні закватирувалися в селі Вербці під вечір.

29. квітня 1920. коло Летичева.

В полі коло Летичева стоять обози й тут маємо ночувати. В гуртах розмови на буденні теми, але над усіми цікавість, що буде з нами завтра. Обози наші знову тут редукують до мінімум конечності і знову бачу, як люди позбуваються дорогою руїни цінного чи їх памяті, чи історії...

З огнем зникають газети, брошурки, канцелярії і т. п.

— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —

30. квітня 1920.

З Летичева переїздимо під Деражню. Обоз остає на толоці. Люди кватирують одні в полі, а другі в селах поблизьких.

— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —

1 і 2 мая 1920. В с. Керничне коло Деражні.

Наш обоз стоїть на толоці коло Деражні від сторони села Керничне. Село те — ціле майже латинники і около 10 родин кацапів »старовірів.« — Як одні, так і другі негодують на поведення гостий зі заходу, хоча рівночасно подивляють їхні гарні одностроїї, обози й т. п. Всі вони в буденнім життю дуже добре знають послугуватись українською мовою. Часом деяка родина говорить поміж собою по кацапськи, рідше по польськи. Польська мова нині являється як засіб самооборони перед гістьми, будь вони жовто-сині, чи червоно-білі.

Тут і там на толоці, подібно, як коло с. Дяківці і коло Летичева, творяться гуртки, в яких ведеться або жива, секретна розмова, або »комерція,« або співається пісня.

Чого тут не почуєте, а чого не продають?!

— »Головінський, бригадієр наш арештований... — передають »секретно« з уст до уст.

— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —

— Я нині стрінув зі свойого села одного, що в польських жовнірах — розказує один з наших стрільців, а гурток уважно слухає...

— Він саме подав мені руку, коли надійшов інший польський жовнір, котрий побачивши се, крикнув:

— Ty co?! Podajesz rękę kabanowi?!

— Який я кабан, крикнув я сердито, замірився бити... Та краян здержав мене просьбою.

3. мая 1920.

Перед вечером вчера переїхав обоз із толоки в село Кернички і я найшовся на кватирі в одного залізно-дорожника »кацапа-старообрядовця.« Він сам не любить курити, не любить і як хто курить. Тому мабуть ся вічливість, з якою відноситься до мене.

— В Керничках, недалеко звідсіля, певно бачили, є земська лічниця. Зимою було в ній богато хорих тифом Ґалічан і скільки їх бідних не вмерло?... — розказує він мені.

— А нині... Немає нікого... А де похоронені і ким? — допитую.

— З початку хоронено в Деражні в домовинах, а опісля без домовин коло шпиталю..

О! Звичайне се в нашій блуканині по Україні. Нема мабуть місцевості на Поділю, де не булоби могил сих героїв, що то 16. липня 1919 р. зі затисненими зубами, зі сльозами в очах, йшли на Велику Україну. Кінчу писати, коли сповіщають збірку. Нині виїздимо.

— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —

4. мая 1920.

В Деражні ми заваґонувалися і над вечером приїхали до Проскурова. Інші частини поїхали до Фридрихівки. В Проскурові десь до 20. год. стояли ми на рампі, а пізно вечером під конвоєм ідемо до таборів. Проходимо містом, стрічаємо »елеґантні тачанки« з офіцерами й дамами. Від сего наше око відвикло за девять місяців блуканини по Україні. Там тачанками їздять повстанці, військові а не буржуазія і то вечерами. Нині здається воно незвичайним так само як і та тріюмфальна брама построєна в Проскурові на »3 maja,« окрашена біло-червоними хоругвами, через котру проходимо. І довго ми йшли, роздумуючи, поки змучені тяганиною не станули ночувати на толоці коло таборів, бо в таборах не було для нас приготовленого місця.

5. мая 1920.

Рано приготовили нам місця. Збірка! Старшинам забрали оружя й ми найшлися за дротяними плотами, серед великих, старих росийських бараків, правдоподібно колись ливари достатків, а нині нужди.

В бараках застали ми вже IN. Бригаду, яку в с. Слобідка Ялтушкова стрінула та сама доля, що нас. Розказують, що 2-ий полк відмовився зложити оружя й через те ми усі в бараках.

6. мая 1920.

...Всяке нині кружить по »obozie dla dobrowolnych jeńców.« І те, що Київ і Одесу заняли повстанці й те, що коло Нової Ушиці »грандіозне повстання,« і те, що ми опинимося на Домбю.

. . . . . .

...Фактом є, що вчера й нині реєструють »dobrowolnych jeńców,« а що завтра буде — сего ніхто певно незнає.

. . . . . .

Вже другий день життя в »obozie« — що за монотонна невдоволеність зі себе і світа. Усе тебе денервує, хвилі годинами, дні тижнями, а в додатку голодний жолудок нагадує: на рано була несолоджена кава без хліба, на обід немащений ячмінний клиїк і $^1/_2$ оселедця, а на вечір знову буде кава... І так будемо на таких дієтах, що дня, не знати як довго...

. . . . . .

Нині переглядав я польські часописи з 5. і 6. мая 1920 р. В перше від $1^1/_2$ року побачив я »Wiek Nowy,« »Kurjer Lwowski,« »Codziennu« — усі старі знакомі зо львівського бруку. Звичайно, рептильки. Та нині вони змістом свіжі, повні фантазії і полету... Читаєш і очам не віриш...

Літин здобутий хоробрими польськими військами. Зручним маневром забрано в полон 12.000 бранців, себто нас »dobrowolnych jeńców,« а »II. Сов. Бригада« зложила всего 150 машинових крісів, 500 зв. крісів і 32 гармати.

Літин Галичани віддали, бо він був у наших руках. До Винниці і Жмеринки була промощена дорога рівнож галицькими частинами, а сам наш 4-ий полк віддав більше, як 500 зв. крісів.

Читаєш у них і про те, що Маршалок Пілсудский вже в Київі по традиції вищербив меч, між тим, коли Київ по тутешнім оповіданням заняли повстанці, а правдоподібнійше, що він у руках більшевиків.

Нині в полудне з бараків відпроваджено під конвоєм около 200 старшин з III. Бригади.

. . . . . .

7. мая 1920.

Перед вечером у нас в бараках ревізія за оружям. Кажуть, що двох наших стрільців приловлено на продажі бровнінґів. Довгі хвилі зденервування...

. . . . . .

У мене в додатку горячка й дрож від защіпленої ранком віспи.

Перед ревізією тов. М. подав мені записник 8—10 карток, записаний якимось невиробленим письмом. Як звичайно, огля-

даю уважно, прочитую так само і вже по хвилі констатую, що се хтось підкинув »страха ради« перед ревізією, або згубив денник з днів січня, лютого, марта ц. р. Зазначую, що той хтось був у кождім разі інтеліґентним чоловіком, старшиною, котрий у додатку сам брав живу участь у життю Армії в дні її переходу до Червоних. І я »страха ради« перед ревізією викидаю його через вікно бараку з тим, що по ревізії піднесу.

Ревізія наробила богацько галасу з нечевя. Тішуся, що денника мойого, який замотав я довкола ніг обмотками, мені не забрали.

В горячці пізно вечером іду спати. Звичайно на твердій підлозі великого бараку, яких 55 кроків довгого, а двайцять широкого, а в якому під ряд один коло другого саме мешкає і ночує около 800 стрільців і підстаршин нашого полку.

8. мая 1920.

Ранком мої думки вертають до викиненого на двір вчера денника. Шукаю за ним і знаходжу та вже не в цілості.

Більша частина пропала марно. Звичайна доля подібних стрілецьких записок.

— — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — —

В моїх руках »Вперед« з 6. мая 1920. ч. 104, а в йому під зл. »Траґедія У. С. С.« пишуть про нас таке:

»Про крок Укр. Січових Стрільців, як і про долю, що їх стрінула по переході на польську сторону, не маємо до нині конкретних вістoк. Крім вістки в звідомленню польського ґенерального штабу, появилися неточні інформації в деяких польських часописях. На підставі тих довідуємося, що стрілецькі формації, які піддалися більшевицькому командуванню, находилися в останному часі в околиці Єлисаветгорода, звідки поменшими ґрупами були вислані на фронт. Складалися вони з трох бригад: перша в околиці Романова і Чуднова, друга в районі Літина, а трета на південь від Бару. Про судьбу першої бригади нема в нас вірних вісток. Друга бригада під проводом старшини Головінського вирушила з Літина в напрямі Винниці, де більшевицькі війська стрінули їх стрілами. Сили більшевиків були переможні так, що бригада відступила. Трета Бригада, що находилася в околицях Бару, двигнулася на місто в ту саму хвилю, коли з другої сторони напирали вже польські відділи полк. Янушайтіса. Та диверзія У. С. С. ввела большевицькі ряди

в великий переполох, що вийшло на користь польських військ. Третю Бригаду Поляки розоружили. — Про інші Галицькі відділи нема досі певних даних. Остається, ще група Кравза під Терасполем та ті відділи, що заняли Одесу.«

— — — — — — — — — — — — — — —

9. мая 1920 Проскурів.

Нині відійшли всі старшини, які остали були ще в таборі, а між ними і нашого полку. Сумне, сумне та ні трохи не веселе. Як нинішний день, сумні лиця товаришів старшин нагадують мені контрастом днину перевороту. Як тішились вони з удачі перевороту, як доптали червоні кокарди й нашивали жовто-сині, яких не леліяли надій. Їх поведення мене впевняло, що вони рідної історії не знають, що: »історія, учить нас,« як каже Геґель: »що ми нічого з історії не навчилися.« І рівночасно пригадується мені оповідання одного товариша з II/4 куріня інтеліґента підхорунжого:

— »Наш курінь пішов на допомогу 6. п. п. і в місці постою того полку, я бачив таку картину: нагий труп Кипріяна (комісаря того-ж полку) і Шостака лежав серед дороги. Начальник Булави тогож полку похвалювався, що убив сам Кипріяна, а Шостака мали убити з його доручення стрільці ..«

Пригадується мені порубаний більшевиками чет. О. Гачкевич і перед очами десятки, мало сотки, — жертв перевороту, пімсти наших і червоних.

Кажуть, що в Винниці мали більшевики поубивати багато наших хорих. Згинув пол. дух. Козачківський, сот. Д-р М. Яворський і богато-богато інших. — Траґедією траґедій можна се назвати.

Саме смеркає. Кінчу вписувати, коли чую, що в проскурівськІ табори має прийти І. Бригада.

10. мая 1920. Проскурів.

Я нині був у місті Проскурові. Звичайно прилип тягнути кухню, бо інакше не пускають. Та те, що я бачив, не варта мойого »демократизму«. Тільки подумайте: в Проскурові, що лежить незаперечно на території недавно признаної Польщею Укр. Нар. Республіки, не стрінете нині ні одної вивіски на склепі чи кооперативі в укр. мові, а польський орел вилетів навіть над браму тюрми в Проскурові і якось гордо-дивно пишається звідтіля, немов дивується, поглядаючи на Камянець-подільську вулицю. Десятки кухонь Галичани тягнуть тудою тричі в день в місто за водою, чи краще на те тільки, щоби купити щонебудь, на світ подивитись, купити часописий,

або й зовсім у табор не вертати. Усі назви вулиць, мушу для правди згадати, утраквістичні. Під польськими українські. Та й се вже багато, коли зазначиш, що всі вивіски, навіть на українських чи росийських кооперативах польські, біло-червоні, немов роблені по наказу в одного маляра шильдів. А колисправді в усіх містах таке буде, то хто скаже, що вони наші, українські.

О! Велика ріжниця між Німцями, а Поляками, як окупантами України, навіть більша, як між Петлюрою і Скоропадським, як гетьманами України.

І вірити не хочеться, що: »Польське військо побуде на Україні аж поки законне українське правительство обійме владу на українських землях, що народ український понатужить всі свої сили, щоб при помочі Польщі добути собі волю, добути богатій своїй країні долю і щастя, що польський вояка повернеться в межі польської Республіки закінчивши почесно боротьбу за волю народів*).«

12. мая 1920.

Часописи доносять, що Поляки зайняли Київ. Серед стрілецтва веселий настрій, сміх крізь сльози, а то задля гумору, з яким наші львівські редактори »Громадської Думки« і »Вперед« супроводжають похід польських військ на Україну. Думки стрілецтва про вартість польського походу кристарізуються під впливом укр. преси. Чуєш таке:

— Поляки заняли Київ!...
— І ми там були...
— І Денікін...
— І більшевики...
— І Німець...
— І Директорія!
— І що з того?!...

— — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — —

13. мая 1920.

Що днини відходять з табору — транспорти »dobrowolnych jenców«. Одні їдуть домів, другі в Стрий, інші на Ялівець. І мої дні минають під сподіваннями виїзду в табори.

14. мая 1920. Проскурів-табор.

»Громадська Думка« в ч. 111. з 13. мая ц. р. містить передовицю п. з. »З кривавого шляху Гал. Армії« — із неї перепозідаю, дещо додаю і вписую лиш те, що мігби сам підписати, а що в додатку для зрозуміння моїх щоденних записок потрібне. І так:

*) Слова маніфесту Й. Пілсудського: До всієї людности України з дня 20. квітня 1920 р.

Погром Денікіна застав Гал. Армію чи краще її обози, артілєрію і булави в районі Балин-Ольгопіль-Бірзуля. Більшість стрільців і старшин хора поворотним і пятнистим тифом, а також червінкою, лежала по шпиталях у Винниці, Жмеринці, Тульчині, Немирові, Шпикові, а навіть і в Одессі. При обозах було хорих так багато, що пр. один погонич припадав на 5 пар коний. Перейти на румунську теріторію, як дорадяувало Н. К. У. Г. А. денікінське командування і до чого та майже була склонна, не було з ким, а в додатку несовісним було залишати хорих товаришів на ласку й неласку большевиків. На се головно не годились стрільці. Зложений у Винниці Революційний Комітет розпочав з більшевиками переговори і розвинув проти замірів Н. К, відповідну діяльність. Для пропаганди почали у Винниці виходити: »Комуніст Прикарпаття«, »Наддніпрянський Комуніст«, а в Київі »Галицький Комуніст«. В Київі появилося перше число часописі »Червоний Стрілець«.

На основі заключеного 12. лют. 1920 р. договору Гал. Армія мала бути переформована в три бриґади, а кожна бриґада мала бути приділена з окрема до іншої дивізії.

З початком марта вертають зі шпиталів виздоровці. Армія реорганізується. »Полева Булава« Ч. У. Г. А. примістилася в Балті. »Тимч. Командуючим Гал. Частини« — прислано Василя Порайка — родом з Галичини з Покуття. Про його минуле росказували ріжне. Політичним співробітником Порайка був Михайлик — єврей з Придніпрянщини. »Начальником Пол. булави Черв. Укр. Гал. Армії« став Іванів — б. рос. генерал. Його заступником був Солодуб, а комісарем армії Пучко. Реорганізація ішла з гори. Непідхожих, підозрілих і злишних старшин громаджено в Запасових Кошах, або відсилано до Бірзулі, де була Збірна Станиця.

Вже 28. лют. 1920. наказом ч. 3 знесено відзнаки й наказано змінити жовто-бкакитний прапор у всіх частинах на червоний.

12. марта 1920. наказом ч. 8. розвязано Пресову Кватиру при Полевій Булаві Ч У Г А., а в слід за тим стріл. газета »Перелом« з ч. 4. покінчила своє існування. На місце »Перелому« почав виходити »Черв. Стрілець«, якого 1. ч., як згадував я, вийшло в Київі. В редакційній статті другого числа, яке вийшло в Балті з датою 18. 1920., читав я між іншими таке: »Редакція зазначує виразно, що не думає придержуватися способу колишнього »Стрільця« редаґованого в Камянці, ідеалізувати все те, що лиш має спільного з Галицькою Червоною Армією та уважати те все абсолютно досконалим.«

Накази Полевої Булави адресовано зпочатку »Червоним Укр. Гал. Частинам,« а опісля слово »Українська,« »Український« цілковито усунено з урядових назв.

Після реорґанізації з початком квітня вислано Галицьку Армію, озброєну новими росийськими крісами на фронт. Перша бригада (У. С. С.) заняла район Чуднова, друга район Літина, трета район Бару.

Дедальше правдою є, що скасовано степені, відібрано старшинам чурів, знесено столівні. Правдою є, що Начальну Команду і неприділених старшин вислано до Київа. Правдою є, що наказано усунути священників, а на деннім порядку станули усування і арештування старшин та віддавання їх в руки революційного трибуналу за »контреволюційність.« Правдою є, що се діялось там, де дітваки або фанатики таки з самих Галичан робили або поборювали »контреволюцію.« — Правдою є, що національне і комуністичне дітвацтво і фанатизм одиниць зі самих Галичан заострили відносини. — Правдою є, що під поняття »контреволюційності« рев. трибунал цілком справедливо підтягнув »здєлки« хрещених і нехрещених інтендантів і харчевих, проти котрих слідство розпочалося ще за білих днів, лиш видати вироків чи виконати засудів не було цивільної відваги.

Десь около 15. квітня вибрано у всіх частинах делеґатів і вислано на краєвий зїзд Комуністичної Партії Більшевиків Прикарпаття. (К. П. Б. П.), який мав розпочатися 23. квітня 1920. в Київі.

Ще 22. квітня 1920. р. розпочалися в усіх частинах вибори делеґатів на Всеукраїнський Зїзд Рад, а вже нічю з 22. на 23. квітня 1920. доконано несподівано так для червоних, як і для своїх, перевороту, який допровадив до ліквідації Галицької Армії.

. . . . . .

. . . . . .

...І вже 12. мая 1920 р. інтерновані в польських таборах на Ялівці коло Львова старшини десь недавно славної Галицької Армії до »Громадської Думки« писали таке:

...»Уважаючи за святий обовязок брати активну участь у будові української держави, прийшли ми на сей бік саме тому, щоби зі збруєю в руках станути в ряди Української Армії. Виразно заявили ми се польським властям, які незважаючи на наш активний виступ проти більшевиків, розброїли нас і запхали в табор. Свою готовість вступити в українську армію заявили ми устами окремої делеґації і гол. Отаману Петлюрі. Те саме заявляємо і тепер.«

...І підписало се письмо богато, богато старшин, а між іншими: От. Карло Шльосер, от. Альфонс Ерлє, от. Вільгельм Льобковіц, от. Фердинанд Лянґ, сот. Юліян Головінський і поручник Карло Аріо.

...І читали се письмо дня 14. мая 1920. року в Проскурові »dobrowolne jeńcy armji ukr.« і неграмотні грамотних впевняли, що заяви й протести: »нічо вже не поможуть.«

. . . . . .

. . . . . .

Так! Сумне так!

. . . . . .

»Ідучи на схід, ідемо рівночасно на захід.

Наша дорога на Львів іде через Київ.«

Та ніхто не кличе нині нас, як було кликав до стотисячної Галицької Армії:

»Наперед стрільці!

Спільними зусилями переможемо!

Бийте більшевика, не давайте йому помилування, не давайте йому перевести духа!

Через більшевицьку смерть до незалежної, Єдиної, Соборної України,

Наперід лицарі до Київа, Львова і Галича,

Батьківщина кличе Вас,

Наперід!«*)

— — — — — — — — — — — — — — — —

»Хто не розуміє духа часу, стає жебраком сього часу« — сказав Вольтер.

А ми?! Чи розуміли як слід?!...

---

*) Гл. »Вістник Укр. Нар. Республики« ч. 23. з 23. липня 1919.

Видання
Червоної
Калини

Ч. 12